

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Diplomski studij povijesti

Ivan Mlinarić

*POLITIKA I NAVIJAČI – NAVIJAČKE SKUPINE U SR HRVATSKOJ U
IZVJEŠTAJIMA SLUŽBE DRŽAVNE SIGURNOSTI U VRIJEME RASPADA
JUGOSLAVIJE*

DIPLOMSKI RAD

Zagreb,
rujan 2018.

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Diplomski studij povijesti

*POLITIKA I NAVIJAČI – NAVIJAČKE SKUPINE U SR HRVATSKOJ U
IZVJEŠTAJIMA SLUŽBE DRŽAVNE SIGURNOSTI U VRIJEME RASPADA
JUGOSLAVIJE*

*((POLITICS AND FOOTBALL SUPPORTERS – FOOTBALL SUPPORTERS
GROUPS IN SOCIALISTIC REPUBLIC OF CROATIA IN REPORTS OF
STATE SECURITY SERVICE DURING THE BREAK-UP OF YUGOSLAVIA))*

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Martin Previšić

Student: Ivan Mlinarić

Zagreb,

rujan 2018.

Izjavljujem da sam diplomski rad *Politika i navijači – navijačke skupine u SR Hrvatskoj u izvještajima Službe državne sigurnosti u vrijeme raspada Jugoslavije*, koji sam predao na ocjenu mentoru doc. dr. sc. Martinu Previšiću, napisao samostalno i da je u potpunosti riječ o mojem autorskom radu. Također, izjavljujem da dotični rad nije objavljen ni korišten u svrhe ispunjenja nastavnih obaveza na ovom ili nekom drugom učilištu te da na temelju njega nisam stekao ECTS bodove.

Nadalje, izjavljujem da sam u radu poštivao etička pravila znanstvenog i akademskog rada, a posebno članke 16-19. Etičkog kodeksa Sveučilišta u Zagrebu.

Ivan Mlinarić

1. Uvod	1
2. Prethodna istraživanja	3
3. Metodologija rada i izvori	5
4. Politika i navijači – osnivanje Torcide	6
5. Nastanak moderne navijačke scene	8
6. Federiranje federacije – početci krize	13
7. Početci navijačkih ispada i nestanak „jugoslavenske sportske informacije“	15
8. 'Slobo, Srbine, Srbija je uz tebe'	18
9. „Materijalizirana sila gledališta postaje prejaka za stadione“ – nacionalistički i huliganski ispadi ususret <i>akciji Stadion</i>	22
9.1. Napad na vojne pitomce u Splitu	22
9.2. Nova „ideologija stadiona“ - neredi na utakmici Rijeke i Hajduka	23
9.3. Manifestacija „nacionalističkih“ i „klerinacionalističkih“ ispada na utakmici Dinama i Hajduka	25
10. Navijači kao državni neprijatelji i sigurnosni problem – operativno istraživanje Stadion	27
10.1. Cilj, plan, metode i mjere u okviru OI Stadion	27
10.2. Dinamo – Crvena Zvezda, utakmica visokog rizika	28
10.3. Političko ponašanje navijača na koncertima	30
10.4. Ujedinjenje dvaju „bratskih hrvatskih klubova“ i njihovih navijačkih skupina, Armade i Torcide	32
10.5. Kohorta se pridružuje Torcidi, BBB-ima i Armadi – „nacionalistički ispadi“ najekstremnije navijačke skupine iz Osijeka	33
10.6. Nacionalizam na utakmici NK Dinama i AJ Auxerrea te popratna saznanja bjelovarske Službe državne sigurnosti	35
10.7. Bad Blue Boysi protiv cijelog Maksimira – utakmica Jugoslavije i Škotske	36
10.8. Aktualna politička zbivanja utječu na radikaliziranje Torcide – neredi povodom utakmice Hajduka i Crvene Zvezde	37

10.9.	S Bad Blue Boysima na putu za Beograd – članak Tomislava Židaka u <i>Sportskim novostima</i>	39
10.10.	NK Dinamo želi bolje odnose s Bad Blue Boysima – sastanak uprave kluba s navijačima	40
10.11.	Hrvatski nacionalizam u Jugoslavenskoj narodnoj armiji – navijači na služanju vojnog roka	41
10.12.	Rezime dosadašnjih saznanja – izvještaj o <i>akciji Stadion</i> ide u Beograd	43
10.13.	'HDZ - Hajduk Dinamo zajedno' – ususret prvim višestranačkim izborima	44
10.14.	'Nedjelja 13.'	45
10.15.	Finale Kupa Maršala Tita – utakmica Crvene Zvezde i Hajduka igra se u „složenoj političko-bezbednosnoj situaciji“	49
10.16.	'Skinite zastavu' – prekinuta utakmica Hajduka i Partizana	49
10.17.	Navijački eskremizam umjesto „nacionalističkih ispada“ – utakmica Rijeke i Crvene Zvezde	50
10.18.	Bad Blue Boysi ostaju sigurnosni problem – utakmica Dinama i Atalante	52
10.19.	Sigurnosna saznanja i prisluškivanje člana Bad Blue Boya Zvonka Hrzića	54
10.20.	Riječke Delije ne vjeruju u zaštitu hrvatske policije	56
11.	Ustroj i organizacija Armade, Bad Blue Boysa i Torcida	56
11.1.	Armada	57
11.1.1.	Opća saznanja	57
11.1.2.	Zoran Miletić i popratna saznanja	58
11.1.3.	Daniel Smaila – osoba iz samog vrha Armade postaje suradnik Službe državne sigurnosti	63
11.2.	Bad Blue Boys	64
11.2.1.	Opća saznanja	65
11.2.2.	Vođe Bad Blue Boysa	67
11.2.3.	Tko je bio Senad Mujadžić?	69
11.2.4.	Veze s politikom – 'BBB za HDZ'	72
11.3.	Torcida	73

11.3.1. Opća saznanja	74
11.3.2. Razne grupacije unutar Torcide	76
11.3.3. Veze s politikom – 'Nek se čuje, nek se zna, mi smo vojska Franje Tuđmana'	78
12. Što su navijači nama dali?	81
13. Zaključak	83
Sažetak	86
Summary	87
Bibliografija	88

1. Uvod

Vladimir Bakarić, ako izuzmemo Josipa Broza Tita, svojevremeno najmoćniji političar u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (dalje: SR Hrvatska ili SRH), jednom je prilikom navodno izjavio kako je politička situacija u Zagrebu najpovoljnija kada se NK Dinamo na ljestvici jugoslavenskog nogometnog prvenstva nalazi na petom, šestom ili sedmom mjestu te kada se na Maksimiru ne okuplja više od sedam tisuća gledatelja. Ta rečenica, za koju naprosto ne postoji dovoljno dobar povijesni dokaz da je ikad izrečena, obično implicira kako je tadašnja politika imala veliki utjecaj na činjenicu da je Dinamo u Drugoj Jugoslaviji imao najmanje uspjeha od klubova iz tzv. 'velike četvorke', i to upravo zbog toga što bi njegov uspjeh potencirao pojavu hrvatskog nacionalizma. Kao netko tko je povezan s ovim klubom od svojeg najranijeg djetinjstva svjedok sam da su takve i slične teze uvriježene među Dinamovim navijačima, bivšim igračima i klupskim dužnosnicima, kao i u cjelokupnoj sportskoj javnosti. U Hrvatski državni arhiv ušao sam s još uvijek nejasnom idejom kako da tu tezu preispitam, odnosno s namjerom da nekako pokušam utvrditi koliko se i na koji način u Savezu komunista Hrvatske (dalje: SKH) ili uopće u SR Hrvatskoj raspravljalo o ovom klubu. Iako sam naišao na zanimljive dokumente koji otkrivaju kako je Služba državne sigurnosti (dalje: SDS) Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova (dalje: RSUP) SR Hrvatske budno pratila sve što se događa u i oko kluba u svibnju 1982. godine, u mjesecu u kojem je Dinamo osvojio naslov prvaka Jugoslavije nakon 24 godine, pokazalo se kako, barem u Hrvatskom državnom arhivu, nema dovoljno materijala za preispitivanje te teze, kao i to da sam pomalo naivno očekivao kako je tu tezu lagano preispitati. Spomenuti materijal, međutim, koji je otkrivao radnje SDS-a u vrijeme proslave naslova prvaka Dinama 1982., nalazio se u digitalnom obliku u sklopu od lipnja 2017. deklasificirane dokumentacije bivše Službe državne sigurnosti. Uz taj materijal nalazio se i onaj vezan uz tzv. *akciju Stadion*, odnosno velika količina dokumenata nastala u okviru operativnog istraživanja Stadion (dalje: OI Stadion), koje je SDS RSUP SRH pokrenuo u travnju 1989., i to „u cilju svestranog sagledavanja i ocjene pojava javnog nacionalističkog i kleronacionalističkog istupanja i sukobljavanja pojedinaca i grupa na sportskim manifestacijama koje postaju sve složeniji sigurnosni problem i van ovih manifestacija, kao i radi produblivanja saznanja odnosno potvrde ili odbacivanja pretpostavke o uzrocima i karakteru navedenih oblika neprijateljskih djelatnosti.“¹ Pojedinci i grupe koji se ovdje spominju, a koji su postali sigurnosni problem i izvan sportskih terena bile su ekstremne

¹ Hrvatski državni arhiv Zagreb (dalje: HDA), Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske Služba državne sigurnosti (dalje: RSUP SRH SDS), fond 1561, šifra 0/37-2, *Dokument 1-1757, Zavođenje operativnog istraživanja Stadion*.

navijačke skupine. Činjenica da sam i sam svojevremeno odlazio na sjevernu tribinu maksimirskog stadiona te da mi je tematika navijaštva u bivšoj državi oduvijek bila interesantna, kao i to da se radilo o sasvim novoj dokumentaciji SDS-a, koja je usto hrvatske navijačke skupine u datom razdoblju tretirala kao veliki sigurnosni problem, a rekao bih i kao državne neprijatelje, bili su opravdani razlozi da ovu temu prihvatim kao temu svog diplomskog rada. Pritom bih želio zahvaliti i arhivistu Hrvatskog državnog arhiva, Borisu Suljagiću, izuzetno ljubaznoj osobi koja mi je natuknula kako bi valjalo pregledati deklasificiranu dokumentaciju SDS-a. Kad sam započeo pregledavati tu dokumentaciju ubrzo sam shvatio kako su u sklopu *akcije Stadion* za svaku tzv. utakmicu visokog rizika postojale opsežne pripreme SDS-a, i to u suradnji sa Službom javne sigurnosti (dalje: SJS). Došavši do materijala koji se dotiče utakmice Dinama i Crvene Zvezde, koja se trebala odigrati 13. svibnja 1990., opet sam se pomalo naivno ponadao kako ću otkriti točan uzrok neodigravanja te utakmice, odnosno razloge zašto je toga dana zakazao kompletni sustav osiguranja. Pokazalo se, međutim, da je dokumentacija vezana za taj susret najoskudnija, kao i ona vezana za još jednu 'povijesnu' utakmicu, onu iz rujna 1990., kad je susret Hajduka i Partizana na Poljudu prekinut. Jasno je, stoga, da su sami dokumenti diktirali koji će biti ciljevi ovog rada. Pa, iako nismo naišli na nova otkrića vezana za dvije spomenute utakmice, postojeći su nam dokumenti pružili mogućnost da se odmaknemo od dnevno-političkog, često crno-bijelog, pa čak i romantičarskog pogleda na djelovanje hrvatskih navijačkih skupina u vrijeme raspada Jugoslavije. Mogli bismo ustanoviti kako rad ima nekoliko ciljeva, a to su: objasniti zašto je uopće pokrenuta tako opsežna *akcija Stadion*, odnosno zašto su hrvatske navijačke skupine u vrijeme raspada Jugoslavije percipirane kao jedan od najvećih sigurnosnih problema; prikazati na koji su način u datom razdoblju djelovale ili funkcionirale hrvatske navijačke skupine; pojasniti zašto je njihovo djelovanje od strane republičke vlasti okarakterizirano kao „nacionalističko“ i „kleronacionalističko“ te ujedno odgonetnuti koje su bile vrijednosti ili ideološki svjetonazori tih skupina; prikazati ustroj i organizaciju tih skupina. Pritom treba istaknuti kako se većina dokumenata odnosi na Bad Blue Boyse (dalje: BBB), Torcidu i Armadu, tri skupine koje se kao moderne navijačke grupe formiraju u 1980-ima. Manji dio dokumenata odnosi se na osječku Kohortu, što smo također obradili u ovom radu. Navijačke problematike građa se dotiče od 1985. godine, kad u fokus javnosti dospijevaju tada još uvijek sporadični navijački ekscesi, postajući ujedno tema kojom se počinju baviti republičke strukture. Također, iste godine Torcida u Dalmaciji postaje izuzetno popularna te se uslijed toga za njezino djelovanje sve više zanima Gradski sekretariat unutrašnjih poslova (dalje: GSUP) Split. Posljednji dokument prikupljen iz *akcije Stadion*

nastao je u travnju 1991., a nije naodmet istaknuti kako se građa odnosi ponajviše na „sportske manifestacije“ koje su se odvijale na nogometnim stadionima.

Osim što ću u sljedeća dva poglavlja prikazati kakvo je stanje istraženosti ove tematike te uz metodologiju rada detaljnije opisati izvornu građu, osnovni dio rada započet ću poznatom epizodom koja ukazuje na povezanost politike i navijača, odnosno događajem koji je izazvao oštre sankcije Komunističke partije Jugoslavije (dalje: KPJ) i Komunističke partije Hrvatske (dalje: KPH). Radi se, dakako, o osnivanju Torcida 1950. godine. Kao logičan nastavak toga nastalo je peto poglavlje u kojem opisujem proces nastanka i oblikovanja modernih navijačkih skupina u Jugoslaviji, uzimajući u obzir utjecaje iz Zapadne Europe. Također, u tom poglavlju počinjem upotrebljavati izvornu građu jer nam ona otkriva neke konkretne detalje oko nastanka BBB-a, a usto nam daje informacije o ideološkom momentu koji je prevladavao u Torcidi 1985., u godini koja se uzima kao ključna u popularizaciji te skupine. Društveno-politički kontekst u kojemu su stasavale i oblikovale se navijačke skupine prikazujem u šestom poglavlju, i to ukratko od Ustava iz 1974. do dolaska na čelno mjesto Saveza komunista Srbije (dalje: SKS) Slobodana Miloševića, čime započinje, smatram, posljednja faza raspada Jugoslavije. Godinu dana prije Miloševićeva dolaska na čelo SKS, tj. kao što smo već istaknuli, 1985., navijački izgredi dolaze u fokus javnosti, što dobro dokumentira građa SDS-a pa se sedmo poglavlje bavi time, ali i nestankom tzv. „jugoslavenske sportske informacije“. Prije nego li krenem obilnije upotrebljavati izvornu građu u osmom poglavlju opisujem posljednju fazu raspada Jugoslavije sve do trenutka raskida svih pravnih veza Republike Hrvatske sa Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom (dalje: SFRJ), kontekst bez kojega je nemoguće razumijeti djelovanje navijačkih skupina. U devetom poglavlju prikazujem koji su neposredni uzroci pokretanja OI Stadion, koje je pak u 10. poglavlju središnji dio rada. Sljedeće, odnosno 11. poglavlje nastalo je iz konceptualne potrebe da se iskoriste svi dokumenti te da se na jednom mjestu prikažu ustroj i organizacija navijačkih skupina, kao i interesantna saznanja o njihovim vođama, tj. informacije koje su dobrim dijelom crpljene kroz tajnu kontrolu telefonskih razgovora (dalje: TKTR). Također, iz potrebe da zaokružim ovaj rad na način da odgovorim na neka pitanja koja se nameću sama po sebi nastaje pretposljednje, tj. 12. poglavlje naslovljeno „Što su nama navijači dali?“

2. Prethodna istraživanja

Pravih historiografskih radova ili istraživanja o navijačkim skupinama u vrijeme raspada Jugoslavije u Hrvatskoj naprosto nema. S obzirom na još uvijek bliski povijesni kontekst tog razdoblja, kao i na činjenicu da je tu tematiku dosad bilo moguće istraživati isključivo kroz

usmenu povijest, takvo što ne treba čuditi. Stoga je literatura koju sam upotrebljavao u ovom radu velikim dijelom orijentirana na sociološka istraživanja, koja su mi poslužila kao svojevrsna podloga i polazišna točka u radu.

Navijačko pleme: prvo YU istraživanje autora Željka Buzova, Ivana Magdalenića, Benjamina Perasovića i Furija Radina prvo je empirijsko istraživanje provedeno u Jugoslaviji, a naručio ga je 1988. godine zagrebački Gradski komitet Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (dalje: SSRNH), i to upravo zbog sve češće pojave navijačkog nasilja na jugoslavenskim sportskim terenima. Prije svega, autori proučavaju navijaštvo kao supkulturnu pojavu te uvažavajući međunarodni kontekst daju kratki uvid u nastanak modernih navijačkih skupina u Jugoslaviji, s naglaskom na BBB-e. Također, dvojica istraživača proveli su grupni intervju s 20 pripadnika jezgre BBB-a, a kao glavni nedostatak istraživanja nameće se površno problematiziranje pojave nacionalizma među navijačima, što se osim nedostatkom „mjesta za diskusiju“ opravdava prevladavajućom tezom da je nacionalizam samo jedan od načina iskazivanja grupne različitosti.² Gotovo ista teza prožima i prvi dio izvještaja o istraživanju 'Tipovi stadionske publike i uloga ekstremnih navijača', odnosno djelo autora Nenada Fanuka i Furija Radina *Zagrebački nogometni navijači: grupni portret s BBB u središtu*. Autori stavljaju naglasak na sociološki profil BBB-a te donose upotrebljive podatke o vrijednostima pripadnika ove navijačke skupine.³ Povijesni nastanak BBB-a najbliži historiografskim okvirima vjerojatno je najbolje prikazao Hrvoje Prnjak u knjizi *Bad Blue Boys – prvih deset godina*. Prnjak donosi pregled ključnih zbivanja od prvotnog oblikovanja skupine u 1970-ima, usto koristeći brojna usmena svjedočanstva samih BBB-a te nastojeći objasniti društveni-politički kontekst u kojem se grupa oblikovala kao izrazito antikomunistički orijentirana.⁴ Brojna usmena svjedočanstva u svojoj knjizi *Krvavo plavo* upotrebljava i novinar Tomislav Birtić, pritom ih nastojeći prikazati kao vjerodostojni povijesni izvor. Jedno je to od djela koje navijačku problematiku u Jugoslaviji tematizira kroz prizmu dnevne politike, odnosno promatrajući dato povijesno razdoblje iz današnjeg perspektive te prikazujući navijače kao svojevrsne 'heroje' u borbi za samostalnost Hrvatske. Jedini historiografski materijal iz ove knjige jest opširni intervju s generalom Matom Laušićem, osobom koja je 13. svibnja 1990. bila u sustavu osiguranja za utakmicu Dinama i Crvene Zvezde.⁵

² Željko Buzov, Ivan Magdalenić, Benjamin Perasović i Furio Radin, *Navijačko pleme: prvo YU istraživanje*, (Zagreb: RZ RK SSOH, 1989).

³ Nenad Fanuko i Furio Radin, *Zagrebački nogometni navijači: grupni portret s BBB u središtu*, (Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1991).

⁴ Hrvoje Prnjak, *Bad Blue Boys – prvih deset godina*, (Zagreb: Marjan Express, 1997).

⁵ Tomislav Birtić, *Krvavo plavo*, (Zagreb: Znak, 1997).

Literatura koja se najčešće upotrebljava u ovom radu ili ona koja spada u red najkvalitetnijih i najzahvalnijih jest ona dvojice sociologa, Srđana Vrcana i Dražena Lalića. Vrcanova knjiga *Sport i nasilje danas u nas* na precizan način definira uzroke pojave nasilja na sportskim terenima u Jugoslaviji, odnosno autor otvoreno progovara o društvenoj krizi koja uvjetuje navijačko nasilje. Također, Vrcan iznosi vlastito viđenje društvene uloge ove omladinske supkulturne skupine definirajući je kao iznimnu snagu koja u jednopartijskom sistemu otvoreno iznosi političke stavove. Radi se o svojevrsnoj analizi navijačkog ponašanja na makrorazini, odnosno autor ne analizira ponašanje pojedinih navijačkih skupina.⁶ Svakako hvalevrijedan uvid u povijest navijaštva na području Jugoslavije daje Lalić u knjizi *Torcida: pogled iznutra*. Osim toga Lalić poput Vrcana objašnjava društveno-politički kontekst u kojem se odvija ponašanje prije svega Torcide, i to potkraj 1980-ih.⁷ Kao vjerodostojni historiografski materijal poslužila je još jedna Lalićeva knjiga, ona izdata ove godine, *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj*. Doduše, radi se o jednom poglavlju iz te knjige, onom koje se dotiče osnivanja Torcide 1950., mjesto na kojem autor koristi *Zapisnike Politbiroa Centralnog komiteta* (dalje: CK) KPH.⁸ U tom smislu treba istaknuti i članak Jurice Körblera „Zatajena povijest Hajduka: Torcidu su 1950. osnovali agenti Udbe i oficiri JNA“, koji je dostupan u digitalnom izdanju *Globusa*. Autorov je sugovornik povjesničar Hrvoje Klasić koji se također oslanja na zapisnike Politbiroa CK KPH.⁹ Postoji i nekoliko znanstvenih članaka koji tematiziraju navijačke skupine s područja Jugoslavije, no literatura je to koja u historiografskom smislu ne donosi neka nova saznanja te koja se uglavnom proteže na razdoblje Domovinskog rata.

3. Metodologija rada i izvori

Već spomenuta deklasificirana dokumentacija republičkog SDS-a omogućila je da se navijačka problematika u vrijeme raspada Jugoslavije sagleda potpuno drugačije. Dakako, tu mislim na analizu primarnih izvora pomoću koje sam nastojao ispuniti ciljeve rada. S obzirom na količinu izvorne građe ta je analiza bila daleko najviše zastupljena i najviše sam vremena posvetio iščitavanju otprilike 1.000 digitalno pohranjenih dokumenata, koliko sam ih zatekao u okviru OI Stadion. Iako sam se velikim dijelom oslanjano na izvornu građu, čini mi se kako ionako nisam imao previše izbora, pogotovo s obzirom na izneseno u prethodnom poglavlju. Također,

⁶ Srđan Vrcan, *Sport i nasilje danas u nas*, (Zagreb: Naprijed, 1990)

⁷ Dražen Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 2. izd. (Zagreb: Profil multimedija, 2011)

⁸ Dražen Lalić, *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj*, (Zaprešić: Fraktura, 2018)

⁹ Jurica Körbler: „Zatajena povijest Hajduka: Torcidu su 1950. osnovali agenti Udbe i oficiri JNA (i to u Zagrebu, ne u Splitu)“, www.jutarnji.hr, 26. 10. 2015., pristup: 13. 3. 2018.

osim usmene povijesti i upravo ovakve građe dojma sam kako je 'navijačku' historiografiju teško dokumentirati. Spomenuti materijal pak pristizao je s raznih strana u republički SDS, s time da se najčešće radilo o dokumentima GSUP-a Zagreb, Split i Rijeka te njihovih centara SDS-a. Valja istaknuti kako je vrlo mali dio dokumenata bio teško čitljiv, no ne radi se o nečemu što je prouzročilo poteškoće prilikom istraživanja niti smatram kako je zbog toga istraživanje provedeno manjkavo. Slijedom toga, uvjeren sam kako sam izvornu građu iscrpio u potpunosti, odnosno kako su u radu iskorišteni svi dokumenti važni za ovu temu. Ipak, ostaje dojam kako pojedina dokumentacija u sklopu *akcije Stadion* nedostaje, poglavito u periodu prije i nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, iako možemo raspravljati o tome kako je rad republičkog SDS-a u tom periodu bio otežan. Valja istaknuti i to kako sam u dogovoru s mentorom naposljetku odustao od upotrebe intervjua kao metode istraživanja jer bi se naprosto radilo o prevelikoj količini materijala za jedan diplomski rad. Svojevrna 'dopuna' za to bila je analiza usmenih svjedočanstava iz samih dokumenata, ali i iz prikupljene literature. Ostaje, međutim, otvorena mogućnost kako će se tadašnji suvremenici u budućnosti intervjuirati ne bi li se ti rezultati uklopili u eventualnu knjigu.

4. Politika i navijači – osnivanje Torcide

Nogometna utakmica između Hajduka i Crvene Zvezde, odigrana u Splitu 29. listopada 1950. godine, spada u jednu od onih tzv. povijesnih utakmica splitskog kluba. Osim što je pobjedom od 2-1 u preposljednjem kolu prvenstva osiguran prvi naslov prvaka u Drugoj Jugoslaviji, tog je dana na Starom Placu, na kojem se natiskalo nešto više od 20.000 gledatelja, svoje djelovanje oživotvorila najstarija navijačka organizacija u Jugoslaviji. Doduše, kao Torcidin rođendan uzima se 28. listopada, kada je skupina Dalmatinaca, uglavnom studenata iz Zagreba, vlakovima krenula pristizati u Split. Njezine osnivače inspirirala je brazilska Torcida koja je glasnim i fanatičnim bodrenjem obilježila te godine održano Svjetsko nogometno prvenstvo u Brazilu.

Bilo je to nešto potpuno egzotično i strano jugoslavenskim vlastima, a samo tri dana nakon te utakmice, u *Borbi*, glasilu KPJ, osvanuo je članak naslovljen 'Tako ne treba navijati'. Ujedno, bio je to početak obračuna saveznih i republičkih struktura s osnivačima grupe, čiji je izvjestan dio potjecao upravo iz tih struktura. Torcida je bila optužena za nekorektno i dotad neviđeno navijanje i ponašanje.¹⁰ U ranu zoru na dan utakmice ispred hotela Bellevue skupina od nekoliko stotina navijača pristiglih iz Zagreba, oboružana raznoraznim zvučnim pomagalicama,

¹⁰ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 102: prema „Tako ne treba navijati“, *Borba*, Beograd, 1. studenog 1950., 4.

ometala je nogometaše Crvene Zvezde, a za vrijeme utakmice gromoglasnim je navijanjem stvarala pritisak na gostujuće igrače, kao i na samog suca utakmice. Zbog utrčavanja publike u teren prilikom pobjedonosnog zgoditka domaćina u 86. minuti utakmica je na nekoliko trenutaka prekinuta da bi kasnije na Narodnom trgu bila pročitana satirična osmrtnica beogradskom klubu. Takav oblik ponašanja, isticalo se u članku, ponajprije je prijetio da raspiri mržnju među inače drugarskim klubovima.¹¹ To se pak, s obzirom na bliski povijesni kontekst Drugog svjetskog rata, ali i zbog snažne mobilizirajuće moći nogometnih klubova iz tzv. 'velike četvorke', moglo tumačiti kao strah vladajućih od eventualnog raspirivanja međunacionalne mržnje.¹²

Vjenceslav Žuvela, student strojarstva u Zagrebu te jedan od glavnih inicijatora osnivanja grupe i organizatora putovanja, osuđen je na tri godine zatvora, no potom je odlukom Višeg suda ovom partizanskom dobrovoljcu te dotad članu Partije kazna smanjena na tri mjeseca. Frane Matošić, najbolji strijelac u povijesti Hajduka, isključen je iz Partije zbog udaranja Zvezdinog igrača, čime je narušio autoritet te iskazao slabu pripadnost Partiji, kako stoji u izvještaju partijske komisije te zapisnicima Politbiroa CK KPH koji su se doticali tzv. „nezdravih pojava u sportu“.¹³ Partijski ukor dobila su dva utjecajna splitska komunista te vodeći ljudi Hajduka, Jure Bilić i Ante Jurjević Baja, i to prije svega jer su na „niz pitanja gledali klubaški“.¹⁴ Između ostalog, Bilić je bio inicijator odgovora na brojne napade iz beogradskog tiska, a Jurjević je Torcidi osigurao 12.000 dinara. Borko Vranican, pripadnik Uprave državne bezbednosti te član uprave Hajduka, također je sudjelovao u osnivačkom poduhvatu, a Velimir Ronkulin, kapetan Jugoslavenske ratne mornarice, koja je limenom glazbom dočekala navijače na splitskom kolodvoru, bio je veza s upravom Hajduka. Izvjesni Veljko Klauzer označen je kao vođa splitskog ogranka Torcide te je u ratu navodno bio u SS-trupama, a već spomenuta osmrtnica u sebi je sadržavala „šovinističku liniju“.¹⁵ Također, partijska komisija naznačila je kako bi kadrovskim preslagivanjem valjalo pristupiti 'preodgoju' određenog dijela sportskih novinara.¹⁶

Iz navedenoga je jasno, dakle, da su Torcidu osnovali državni i partijski funkcionari koji su svoju poziciju i utjecaj iskoristili ne bi li organizirali ovo putovanje. Danas se ta činjenica često izostavlja i prešućuje u 'službenoj' verziji osnivanja ove navijačke grupe, a pretpostavlja se da

¹¹ Isto.

¹² Lalić, *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj*, 144.

¹³ Körbler, 2015.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Lalić, *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj*, 145: prema *Zapisnici Politbiroa CK KPH, Svezak 2. 1949.-1959.*, 603.

¹⁶ Körbler, 2015.

su u toj inicijalnoj jezgri njih oko 50 posto bili komunisti.¹⁷ Sam Žuvela, svakako najprepoznatljivija osoba kada se dotičemo ovog događaja, nekoliko će desetljeća kasnije tvrditi da je bio rodoljub, no da osnivači nisu imali nikakvih nacionalnih predrasuda, a kamoli da će mržnja prema drugim narodima, odnosno prema Srbima, činiti dio njihovog navijačkog pedigreea.¹⁸

Nakon ovakva raspleta ova tada još 'predmoderna' navijačka skupina, bez jasnih obrisa čvrsto organiziranog kolektiva, sljedećih 30 godina formalno neće postojati. Pripadnost Partiji te odsutnost nacionalnih predrasuda pak, u tog novog tipa navijača koji će polako stasati u 1970-ima te se u potpunosti izgraditi u 1980-ima, više se neće podrazumijevati sami po sebi.

5. Nastanak moderne navijačke scene

Rodoljubni i „klubaški“ motivi osnivača prve Torcide, činjenica da je dobar dio njih pripadao partijskom članstvu, ali i to da grupa nije izazvala nekakve veće neredne ili pak sukobe sa snagama reda, a kamoli nacionalističke ispade - ništa od navedenoga nije spriječilo jugoslavensku vrhušku da nedvosmisleno osudi čin osnivanja Torcide i prema 'kolovođama' te akcije postupi represivno.

Uzroke takvog postupanja treba tražiti i u širem kontekstu, tj. u unutrašnjopolitičkoj situaciji koja je bila uvjetovana izolacijom na vanjskopolitičkom planu, odnosno sukobom Josipa Broza Tita sa sovjetskim liderom, Josifom Staljinom, a posljedično i s ostatkom monolitnog Istočnog bloka. Staljin se u svrgavanju Tita odlučio oslanjati prije svega na tzv. 'zdrave snage', odnosno informbiroovce, pa je to razdoblje u povijesti socijalističke Jugoslavije ostalo zapisano kao jedno od najrepresivnijih, čiji je glavni simbol bio logor na Golom otoku.¹⁹

U takvoj politički paranoičnoj atmosferi, a s obzirom na već spomenutu bliskost Drugog svjetskog rata, iza pojma „klubašenja“ krio se strah od eventualnih nacionalističkih ispada. Oni, pa i najsitniji, bili su revno bilježeni u prvim poslijeratnim godinama, pa se prema već spomenutom izvještaju partijske komisije znalo upozoravati i na individualne povike iz publike, a koji su bili šovinističke prirode.²⁰ Njih, međutim, 1950-ih i 1960-ih gotovo da nije bilo, što zbog prevladavajuće političke atmosfere, što zbog oštih sankcija koje su mogle zadesiti počinitelje.²¹ Navijački ritual još uvijek je bio svojevrsni obiteljski ritual. Dakako, raznih

¹⁷ Isto.

¹⁸ Lalić, *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj*, 143.

¹⁹ Više vidi u: Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, (Zagreb: Globus, 1990).

²⁰ Körbler, 2015.

²¹ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 85.

vandalizama na nogometnim je stadionima bilo otkako je i samog nogometa, pa tako i u Jugoslaviji tih godina, no oni su prije svega bili spontani te najčešće uzrokovani nezadovoljstvom gledatelja uslijed lošijeg suđenja ili zbog lošije igre omiljene momčadi.

Svjesno i organizirano pravljenje nereda te izazivanje tučnjava, glavna karakteristika fenomena kakav je navijački huliganizam, postat će tijekom 1960-ih godina omiljena zabava navijača Manchester Uniteda, Chelseaja, Leeds Uniteda, Liverpoola, Milwalla, West Hama i ponekih drugih engleskih klubova. Oboružani opasnim ili provokativnim nazivljem, kao što su *Headhunters* ili *Red Army*²², poslijeratne generacije mladića iz radničke klase naći će se na nogometnim stadionima socijalno odvojeni od svojih očeva ili rođaka. Smješteni posebno odijeljeni od ostatka publike tu će stariju populaciju, koja ih je nekoć nadzirala, zgražati sa svojim luđačkim pohodima i pokušajima zauzimanja dijelova tribina s protivničkim navijačima i sl. Svakako da je jedan od uzroka nastanka različitih omladinskih supkultura, pa tako i one navijačke, upravo gubitak tradicionalnih obiteljskih vrijednosti u suvremenom industrijskom društvu te veća i lakša društvena mobilnost.²³ Također, dobar zamah razvoju huliganizma u Velikoj Britaniji dala je spora reakcija lokalnih nogometnih te izvršne i zakonodavne vlasti na sve veći broj raznoraznih incidenata.²⁴

Ove novonastale navijačke skupine, ali i Svjetsko nogometno prvenstvo u Engleskoj 1966. godine, izvršili su utjecaj na stvaranje srodnih skupina u Zapadnoj Europi te u konačnici na stvaranje takvih grupa na razmeđu Zapadnog i Istočnog bloka, odnosno u Jugoslaviji. „Upravo tijekom sedamdesetih, dobna homogenost skupina mladih navijača počinje sve izrazitije utjecati na zbivanja u vezi s nogometom u bivšoj Jugoslaviji: skupine vršnjaka oblikovane u školi ili susjedstvu povezuju se u sve većoj mjeri s drugim sličnim skupinama kreirajući obrise novoga navijačkog stila ponašanja“.²⁵ Polovicom tog desetljeća takve skupine vršnjaka, odnosno manje skupine najglasnijih simpatizera, počinju se okupljati na sredini istočnog stajanja u Splitu na Starom placu. Oni tada još nisu čvrsto profilirana navijačka skupina koja ima vlastitu hijerarhiju ili simboliku, no karakterizira ih tzv. južnjački način navijanja, nadasve poznat i dominantan u Južnoj Americi te Italiji. Pritom u prvi plan dolazi vizualna ekspresija pa se koriste razne zastave, transparenti, pripremaju se koreografije, bakljade i sl. Također, bez obzira na rezultat na stadionu se nastoji stvoriti dobra atmosfera, što je još jedna novina u

²² Prvi su navijači Chelseaja, drugi Manchester Uniteda.

²³ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 87.

²⁴ Više vidi u: Dougie Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma: Kako se mijenjala slika nogometnog nasilja*, prev. Dragana Grozdanić (Zagreb: Celeber, 2006).

²⁵ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 87.

ovdašnjem navijaštvu. Sve češće su tučnjave, koje se nerijetko događaju kad momčad za koju se navija izgubi, no pritom se suparničkog navijača ne namjerava ozlijediti, već poniziti.²⁶

Gotovo istovjetan proces tih se godina odvija u Zagrebu. Jezgra od 40-ak, 50-ak najvatrenijih navijača seli se na stadionu Maksimir s istočne tribine na sjevernu, a oni s prepoznatljivim klupskim obilježjima imaju besplatan ulaz na tu tribinu. Ovdje se polako izgrađuje svijest o posebnosti grupe, a među okupljenima su se nalazili učenici, mladi radnici, studenti, ali i stariji simpatizeri te ljudi iz svih dijelova Hrvatske. Svi oni, međutim, a posebno ovo mlađe jezgro, još uvijek organizirano ne odlaze na gostujuće utakmice.

Korak dalje učinili su navijači Hajduka s istočnog stajanja, koji krajem 1970-ih osnivaju neformalnu grupu nazvanu *Nesvrstani*. Kao što joj samo ime govori, time su se kao supkulturna skupina u nastajanju htjeli razlikovati od drugih splitskih mladića poput, primjerice, tada popularnih šminkera.²⁷ Pošto su *Nesvrstani* nakratko zamrli skupina najgorljivijih htjela je obnoviti njihovo djelovanje pa su se prisjetili uvijek popularne krilatice i grafita na pokojem zidu grada podno Marjana - 'Pape i dida bili su Torcida'. Iako mnogi uzimaju 1980. kao godinu osnivanja prve moderne navijačke skupine u Jugoslaviji, Tonči Prlac zvan Prle, jedan od osnivača Torcide, ističe kako je grupa nastala u drugoj polovici 1981., i to nakon dva neugodna iskustva na gostovanjima u Beogradu.²⁸ Torcida će se u drugoj polovici 1980-ih potpuno isprofilirati te postati izuzetno popularna omladinska organizacija u Splitu i Dalmaciji. Iz dokumenata SDS-a vidljivo je da je svojevrsnu prekretnicu označila 1985. godina, kada skupina od oko 50 maloljetnika „koji se nazivaju Torcidom“ počinje sve češće izazivati „nacionalističke“ i „šovinističke“ ispade.²⁹ Izvještaj GSUP-a Split iz travnja 1989. donosi kako je tadašnji vođa, Zlatko Leskur zvan Leska, rođen u Splitu 1967., bio proustaški orijentiran, a samo jezgro grupe bilo je inficirano „infantilnim idejama povezanim s ideologijom hrvatskog nacionalizma“.³⁰ Zbog provedenih mjera GSUP-a dio te prve grupacije ipak se distancirao od takvog ponašanja, a u sljedeće dvije godine bilo je znatno manje nacionalističkih ispada. Zato su, međutim, učestaliji postali oni čisto huliganske prirode te se u tom razdoblju Torcida poistovjećuje s navijačkim skupinama iz Zapadne Europe. „Pripadnost navijačkog grupi postaje

²⁶ To se tada posebno ogledalo u oduzimanju šala protivničkom navijaču, što se smatralo svojevrsnim 'trofejom': isto, 88-89.

²⁷ Isto, 90.

²⁸ Prlac je o tome pričao u emisiji '1992 navijač', koja se neko vrijeme emitirala na Vinkovačkoj televiziji: „1992 navijač Tonči Prlac Prle“, 27. 3. 2014., www.youtube.com, pristup: 11. 6. 2018.

²⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija o sigurnosnim i drugim sazanjima o djelovanju pripadnika tzv. Torcide na području GZO Split u periodu od 1.1.1985.-31.1.1989.*

³⁰ Isto.

modni trend“, ističe se u izvještaju.³¹ Konačno, 1988. javljaju se „perfidniji“ nacionalistički ispadi, odnosno oni koje je zakonski bilo teže okvalificirati kao čisto nacionalističke, što se, primjerice, ogledalo u skandiranju 'Mi, Hrvati'.³² Ipak, niti 'pravih' nacionalističkih nije manjkalo s obzirom da je grupa te godine bila indoktrinirana idejama sličnim onima iz 1985., uz sve češću upotrebu pirotehnike.³³

Postoje razne teorije oko osnivanja navijača zagrebačkog Dinama, no jedna od najčešćih koja se spominje jest ona da su upravo pojedini istaknuti torcidaši dali ideju ponajprije za ime grupe, s obzirom da je skupina Dinamovih navijača tada već dobrano ustrojena.³⁴ Svakako je indikativno što se kao datum osnivanja BBB-a uzima 17. ožujka 1986. godine, kada je Dinamo odigrao utakmicu s Hajdukom u Splitu. Bilo kako bilo, ta je skupina od 50-ak ljudi, uglavnom mladića iz Dubrave, do tog razdoblja već izgradila vlastiti identitet, što je kulminiralo povratkom na istočnu tribinu u sezoni 1984./1985. Time su, naime, najbučniji htjeli ukrasti još više pozornosti, poglavito prilikom televizijskih prijenosa nogometnih utakmica. U tom razdoblju prije formalnog osnivanja grupe postojalo je nekoliko podgrupa, a samoorganizacija se najčešće vršila po 'kvartovskoj' logici, pa su se mogli uočiti nazivi kao što su *Dečki Donje Dubrave* ili pak oni inspirirani engleskim navijačkim podnebljem, kao što su *Blue Rebels* ili *Blue Army*. U srednjim školama 'Nikola Tesla' i 'Rade Končar' regrutirao se dobar dio onih koji će ubrzo postati Bad Blue Boys, naziv koji će biti nadahnut među navijačima tada popularnim filmom sa Seanom Pennom, 'Bad Boys'.

Jedan od onih koji je bio prisutan kada se s torcidašima navodno kovalo ime BBB jest Sandro Dujmušić, rođen u Zagrebu u veljači 1968. godine, inače jedan od vođa grupe do kraja 1980-ih. U informativnom razgovoru koji je GSUP Zagreb s njime obavio 29. svibnja 1989. Dujmušić je istaknuo kako je prije formalnog osnivanja grupe o njoj brinuo Dinamov trener Miroslav Blažević, a na sastancima s upravom kluba dogovarao se „način navijanja i navijačka propaganda u cilju što šireg, odnosno većeg broja prikupljanja organiziranog načina navijanja za NK Dinamo“. ³⁵ Iz njegova izlaganja da se razumjeti kako su BBB-i dobrim dijelom nastali jer su na gostovanjima redovito dobivali batine, odnosno tučnjave su bile najbolje sredstvo homogeniziranja, a potom je do formalnog osnivanja došlo „spontano, bez ičije inicijative“. ³⁶ Među prvim vođama i osnivačima bio je i Zoran Puvača zvan Klokan, rođen u Zagrebu u srpnju

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Više vidi u: Prnjak, 36-37.

³⁵ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Sandro Dujmušić*.

³⁶ Isto.

1966., koji će u toj drugoj polovici 1980-ih hijerarhijski biti najviše rangiran. U razgovoru koji je GSUP s njime obavio 5. svibnja 1989. Puvača je izjavio kako je grupa nastala tako „što su kao navijači nogometnog kluba Dinamo više puta bili pretučeni u Beogradu, Sarajevu, Osijeku, Rijeci itd. Iz napred navedenog razloga svi navijači koji su stalno putovali na druge nogometne stadione udružili su se i tada su dali toj njihovoj grupi, koju je tada sačinjavalo oko 100 navijača, ime BBB.“³⁷

Sličan proces oblikovanja navijačkih skupina odvio se u Beogradu, gdje su stanovali najljući protivnici Hajduka i Dinama. Razlika u odnosu na zagrebačke i splitske navijače jest ta što su današnji Grobari i Delije tih 1980-ih godina bili podijeljeni na niz sitnijih grupica koje će se tek kasnije ujediniti.³⁸ *Commando*, *Front* i sl. bile su skupine najfanatičnijih navijača Partizana, koji su ipak bili prepoznatljivi po imenu Grobari, po uzoru na boje klupskih dresova. Navijači Crvene Zvezde sve do ujedinjenja 1989. bili su podijeljeni na tri 'jače' grupe. *Ultras* je bila najmirnija, sačinjena od 50-ak navijača u rasponu od 16 do 20 godina, te orijentirana na južnjački stil navijanja. Pripadnika skupine *Red Devils* bilo je nešto više od 50, starosti od 20 do 25 godina, a to su uglavnom bili „propaliteti, koji su po više puta bili u zatvoru, stalno su pijani, svi su tetovirani i idu samo da bi pravili nered.“³⁹ Mlađu verziju ovih huligana činila je treća grupa, odnosno *Zulu Warriors*.

Do formiranja ovog novog tipa navijača u cijeloj su se Jugoslaviji rivalstva dobrim dijelom zasnivala ili ogledala u klupskim, mjesnim i regionalnim razlikama. Političko-društveni kontekst, međutim, tj. smjer u kojem će 1980-ih krenuti ova višenacionalna zajednica uvelike će odrediti navijački način razmišljanja i djelovanja. „U tom razdoblju organi reda sustavnije se nego prije bave izgredima navijača, koji se sve više tumače kao vrhunska prijetnja međunacionalnim i drugim političkim odnosima u društvu, ali još više i stabilnosti samog režima. Viđenije torcidaše često se poziva na 'informativne' razgovore.“⁴⁰ Još jedna od navijačkih grupa, koja će biti „vrhunska prijetnja međunacionalnim i drugim političkim odnosima u društvu“, bila je riječka Armada, nastala tijekom 1985. godine. Njezine je pripadnike riječki Općinski sekretarijat unutrašnjih poslova (dalje: OSUP) u jednom izvještaju iz prosinca 1988. opisao sljedećim riječima: „Ova grupa se dosta brzo povećala i trenutno broji

³⁷ Isto, *Službena zabilješka Zoran Puvača*.

³⁸ Doduše, među Grobarima već niz godina postoji nekoliko frakcija s različitim nazivljem.

³⁹ Ovako u pismu jednom Dinamovom navijaču piše jedan od vođa Ultrasa te dodaje da Red Devils „povrh svega vole Zvezdu“: Buzov, Magdalenčić, Perasović i Radin, 44.

⁴⁰ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 99.

oko stotinjak osoba čvrsto organiziranih, a predvode je osobe krajnje negativne, antisocijalistički raspoložene, asocijalnog ponašanja i sklone nasilništvu i huliganstvu.⁴¹

6. Federiranje federacije – počeci krize

Ne bismo li shvatili zašto je dobar dio navijačke scene u SR Hrvatskoj bio antisocijalistički raspoložen potrebno je objasniti već spomenuti opći društveni kontekst u kojemu su najekstremnije grupe navijača stasavale. Radi se, dakle, o periodu raspadanja jugoslavenske zajednice, koji ćemo na ovom mjestu ukratko prikazati do dolaska Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije, kada započinje i posljednja faza zaoštavanja odnosa pred izbijanje novoga rata na ovom prostoru.

Kao tri faktora koja su pridonijela sveukupnoj krizi nameću se gospodarska kriza, koja će se javiti krajem 1970-ih, smrt dvaju ujedinjavajućih simbola, šefa države Josipa Broza Tita te druge najmoćnije osobe Edvarda Kardelja, te nemiri, a potom i kriza na Kosovu koja će biti žarišna točka sustava te uvijek dobar povod za pokušaje revidiranja Ustava iz 1974.

Upravo je Ustav iz 1974. u institucionalnom smislu svojevrsna 'točka na i' procesa decentralizacije u Jugoslaviji te alat koji će paralizirati saveznu vlast i samo rješavanje krize. Njime je Tito htio pripremiti državu za razdoblje nakon svoje smrti, odnosno na taj način sačuvati jugoslavenski socijalizam, no uvođenjem kolektivnog načina rukovođenja na saveznoj i partijskoj razini, ali i daljnjim uvećavanjem ovlasti republika, nastala je gotovo pa konfederalna zajednica. Potvrda toga bili su elementi poput konsenzusa prilikom donošenja odluka u novostvorenom kolektivnom predsjedništvu SFRJ⁴² te načelo pariteta, odnosno jednake zastupljenosti svake republike. S Kardeljevom i Titovom smrću pak nestali su jaki simboli, ali i Tito kao posljednji arbitar u raznoraznim republičkim srazovima.

Već te 1980. godine, u godini Titove smrti, jugoslavenski će se dug popeti na 20,8 milijardi dolara, dok je taj iznos 10 godina ranije bio 1,2 milijarde.⁴³ Veliki problem predstavljat će vanjsko zaduživanje jer su republike uzimale međunarodne zajmove s federacijom kao jamcem za te kredite. Iako je u 1970-ima pokrenut najveći investicijski val, pokazalo se da je jedna trećina vanjskog duga bila potrošena na beskorisna ulaganja.⁴⁴ Od 1979. do 1984. godine

⁴¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2, *Incidenti na sportskim i drugim priredbama, informacija – Rijeka*.

⁴² Doduše, ono je formirano ustavnim amandmanima 1971. godine, a u punom smislu počinje funkcionirati nakon Titove smrti.

⁴³ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, (Školska knjiga: Zagreb, 2006), 493.

⁴⁴ Isto, 492.

standard stanovništva pao je za 34 posto, mirovine za 40 posto⁴⁵, a Jugoslaviju je tada osobito pogodila i naftna kriza jer je većinu svoje industrije zasnivala na dotad jeftinoj cijeni nafte. Razdoblje je to galopirajuće inflacije i monetarne nelikvidnosti, potom i nestašice svakodnevnih potrepština te podjele bonova stanovništvu, a zbog sve većih razmirica republika i razdoblje tzv. „gospodarskog nacionalizma“.⁴⁶ Programi ekonomskog oporavka, poput onog kojeg je izradila Kraigherova komisija formirana 1981., a koji je, između ostalog, savjetovao liberalizaciju tržišta, ostali su mrtvo slovo na papiru. Federalizirani SKJ pak neko će vrijeme priznavati gospodarsku krizu, no ne i političku. Kad će se osam regionalnih partija konačno složiti da postoji i politička kriza, ustanovit će da je tomu tako zbog neprimjenjivanja samoupravnog sistema, a ne zbog same prirode sustava.⁴⁷ Upravo je Kardeljev propali eksperiment u obliku udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica bio jedan od generatora krize te pridonio povećanju administrativnih troškova i neproduktivnosti rada. Politički i ideološki razlozi te sukob na liniji reformista i konzervativaca zapravo su sprječavali bilo kakve reforme.

Treći faktor zaoštavanja krize bili su nemiri na Kosovu, koji su izbili u proljeće 1981. sa zahtjevima da Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo postane sedma jugoslavenska republika. Bio je to znak srpskom rukovodstvu da otvori dotad zabranjeno pitanje, pitanje ustrojstva Jugoslavije, definirano Ustavom iz 1974., te da pokuša skresati republičke ovlasti, odnosno izvrši centralizaciju i ojača saveznu vlast. Primarni zadatak na tom putu bilo je ukidanje autonomija dviju pokrajina, Vojvodine i Kosova, čime bi se ukinulo i njihovo pravo veta u zakonodavnoj domeni Srbije. Razdoblje je to kad u Srbiji dolazi do liberalizacije u područjima medija, historiografije i kulture, pa se otvaraju raznorazne zabranjene teme poput Drugog svjetskog rata i Golog otoka, a čak je i Tito podložen kritici. Braneći Titovu ostavštinu te konfederalne državne elemente stari partizanski kadar na vlasti u Hrvatskoj strahovao je od takve liberalizacije te gušio bilo kakve oporbenjačke stavove. Također, bilo kakva rasprava o nacionalnom pitanju bila je još uvijek rasprava samo za određene. U takvim nepovoljnim političkim i ekonomskim uvjetima sve je više Hrvata prestalo vjerovati u jugoslavensku zajednicu pa je, primjerice, 1981. svaki deseti Hrvat bio član SK, što je značilo da je popularnost

⁴⁵ Isto, 493.

⁴⁶ Isto, 496.

⁴⁷ Isto, 495.

Partije bila manja samo među Slovincima i Albancima.⁴⁸ Polovicom tog desetljeća pak 70 posto mladih izjavilo je kako ne želi postati članom SK.⁴⁹

U listopadu 1984. protivnici Ustava iz Srbije dali su najpotpuniji paket reformi, koji je uključivao jačanje savezne vlast, ukidanje autonomije pokrajinama, ali i demokratizaciju izbornog sistema te jačanje uloge i autonomije poduzeća. Prijedlog nije prošao, a samo mjesec dana kasnije tadašnji šef beogradske partije, Slobodan Milošević, izjavit će kako je pitanje uređenja Jugoslavije vrijedno ulaska u politički krizu, koja se pak lomi na jednom jedinom pitanju – jedinstvo ili separatizam.⁵⁰

7. Početci navijačkih ispada i nestanak „jugoslavenske sportske informacije“

Svojevrsnu prekretnicu u suočavanju s pojavom najekstremnijih navijača u SR Hrvatskoj označava 1985. godina, što, dakako, koincidira sa završnom fazom nastanka navijačkih skupina na ovom području. Javnost su mobilizirali šačica najekstremnijih koji tijekom te godine počinju izazivati povremene incidente na sportskim priredbama, između ostalog, i one s nacionalističkom notom.⁵¹ Izgrednici se pojavljuju na naslovnicama dnevnih i tjednih listova, a nerijetko su prva vijest u televizijskim i radijskim informativnim emisijama. Prije svega, radi se o Televiziji i Radio Zagrebu te o novinama *Vjesniku SSRNH*, *Večernjem listu*, *Sportskim novostima*, *Slobodnoj Dalmaciji* te tjedniku *Danas*. Osim uobičajenih članaka s izvještajnom funkcijom, pišu se raznorazne analize i komentari, intervjuiraju se relevantni društveni faktori, a organiziraju se i okrugli stolovi ne bi li se, između ostalog, otkrili uzroci takvih pojava.⁵²

Spomenuti su mediji izgrede nedvosmisleno osuđivali, što se jasno vidi iz izvještaja koji je Republički komitet za informiranje izradio u prosincu 1985., na zahtjev Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske, na čijem je čelu tada bio Ante Marković. Komitet za informiranje izvještaj je naslovio na druga Vilima Mulca, republičkog sekretara unutrašnjih poslova, inače i bivšeg predsjednika NK Rijeke. Naime, RSUP je uz Republički komitet za prosvjetu, kulturu, tehničku

⁴⁸ Isto, 566.

⁴⁹ Isto, 583.

⁵⁰ Sabrina Ramet, *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, (Zagreb: Alinea, 2005), 38.

⁵¹ Već smo se mogli uvjeriti da su se predvodnici toga nalazili među Torcidom. Vidi str. 10.

⁵² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija o tretiranju u javnim glasilima ekscesnih događaja na sportskim priredbama u 1985.*

i fizičku kulturu trebao asistirati u konačnom oblikovanju teksta, koji je pak trebao biti na dnevnom redu sjednice Izvršnog vijeća potkraj siječnja 1986. godine.⁵³

Radi se zapravo o nekoliko ekscesnih događaja koji su, međutim, zbog aktualne političke situacije svojim intenzitetom izazvali pravu buru reakcija, kako se vidi iz izvještaja. Posebice se to odnosi na drugu polovicu 1985. kad su izgredi zabilježeni na nogometnim utakmicama u Splitu između Hajduka i francuskog Metza te Hajduka i Crvene Zvezde⁵⁴, a u Beogradu su navijači pravili nered nakon utakmice Partizana i Hajduka. U Ljubljani je prekinuta košarkaška utakmica između Olimpije i Zadra, a nacionalistički ispadi obilježili su utakmicu hokeja na ledu između Olimpije i Crvene Zvezde. Također, u prvom dijelu godine izgredima je obilovala završnica košarkaškog prvenstva na utakmicama Cibone i Crvene Zvezde, a mediji su dobrim dijelom izvještavali o tragediji na briselskom Heyeslu, kada je u finalu nogometnog Kupa prvaka na utakmici Liverpoola i Juventusa zbog loše organizacije i divljanja engleskih huligana poginulo 39 navijača, od čega većina talijanskih. Ta je tragedija, pomalo paradoksalno, utjecala i na sve veće prisustvo sjevernjačkog stila navijanja u ovdašnjih navijačkih skupina, poglavito među budućim BBB-ima.⁵⁵

Kao što smo već dali naznačiti, mediji su pravodobno reagirali na navijačke ispade te ih mahom osuđivali, iako su u sportskim klubovima postojali „pojedinci koji su ih nastojali minimizirati i prikiriti“.⁵⁶ Ono što se posebno ističe, međutim, jesu sportske rubrike u novinama, odnosno „sportska štampa“ koja svojim „navijačkim pisanjem“ i „podgrijavanjem atmosfere“ nedvojbeno odmaže u suzbijanju divljanja, kako se ipak ističe, pojedinaca i manjih grupica među inače korektnom publikom.⁵⁷ Takvo izvještavanje „poprima velike razmjere i izrazito negativno utječe na oblikovanje stavova u sportskoj javnosti“, o čemu se raspravljalo na okruglom stolu koji su organizirale *Sportske novosti*, a koji se doticao zajedništva u jugoslavenskom sportu.⁵⁸ „Pritom je sa zabrinutošću konstatirano kako je u sportskim rubrikama listova sve više podvojenosti, isključivosti, nepovjerenja i netolerancije, pa gotovo više da i nema jugoslavenske sportske informacije.“⁵⁹ Također, na spomenutom okruglom stolu

⁵³ Isto.

⁵⁴ Ta je utakmica izazvala najveću pažnju javnosti jer su po njezinu završetku napadnuti pripadnici JNA, odnosno vojni pitomci, navijači Crvene Zvezde, pretučeni su na splitskoj Rivi te bačeni u more: Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 98-99.

⁵⁵ Isto, 97.

⁵⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija o tretiranju u javnim glasilima ekscesnih događaja na sportskim priredbama u 1985.*

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

svoje viđenje problematike ponudio je i poznati splitski sociolog Srđan Vrcan, rekavši kako vrhunski sport umjesto ispušnog ventila postaje „ventil za podizanje društvene napetosti“.⁶⁰

Kao nekakve neposredne uzročnike povremenih navijačkih ispada mediji su naveli sportske klubove, odnosno njihovu želju da napune blagajnu ne bi li na utakmicama imali bolju atmosferu, ali i činjenicu da izgređnicima nerijetko dijele besplatne karte, što smo već istaknuli da je bio slučaj s navijačima Dinama. Klubovi su formalno osuđivali incidente, međutim, u suštini se nisu bili spremni odreći najglasnijih navijača, što je uz opće loše stanje u jugoslavenskom sportu koje se ogledalo kroz upitnu regularnost pojedinih natjecanja, razne malverzacije u klubovima i loše suđenje također pridonijelo nastalim izgređima.⁶¹ Usto, valja istaknuti kako su mediji isticali da među vrhunskim sportašima nema nacionalističkih trvenja, no i da se pomalo naivno pitaju zašto se većina ostatka korektne publike „direktnije ne suprotstavlja“ izgređnicima.⁶²

„U mnogim pokušajima cjelovitije analize društvenih uzorka tih pojava, posebno onih nacionalističkog karaktera, upozoreno je da one koincidiraju sa zaoštavanjem socijalnih i političkih posljedica ekonomske krize te sa sve učestalijim i otvorenijim manifestacijama nacionalizma i na drugim područjima društvenog života.“⁶³ Najveći broj izgređnika bili su mladi ljudi, odnosno maloljetnici, pa su javna glasila utvrdila kako je uzročnik toga zanemarivanje odgoja u obiteljima i školama, sve veća nezaposlenost i besperspektivnost, nemoć omladinskih organizacija da privuku mlade, ali i manipulacija od strane „kleronacionalista“ te ostalih neprijateljskih snaga.⁶⁴ „Koliko god je naglašavana potreba za poboljšavanjem i jačanjem odgojnog rada u sportskim klubovima, školama i omladinskoj organizaciji, u pravilu je napominjano da niti takva aktivnost – izostane li odlučnija široka društvena akcija na rješavanju nagomilanih problema u društvu – neće donijeti očekivane rezultate“, pisali su tada mediji, naglašavajući kako se izgređi ne mogu rješavati isključivo represivnim mjerama.⁶⁵ Kao jedan od posljednjih zaključaka nameće se onaj kako s obzirom da

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Dobar primjer kako je nepovjerenje publike u 'čistoću' jugoslavenskog nogometa raslo jest nadasve poznat slučaj, tzv. Šajberovo kolo. Baš na kraju sezone 1985./1986. Slavko Šajber, predsjednik Fudbalskog saveza Jugoslavije i sportski dužnosnik, poništio je posljednje kolo prvenstva te s oduzimanjem bodova kaznio 12 klubova zbog namještanja utakmica.

⁶² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija o tretiranju u javnim glasilima ekscenih događaja na sportskim priredbama u 1985.*

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

se radi o manjoj grupi izgređenika problem ne valja preuveličavati, no da on ima tendenciju izazvati ozbiljne društveno-političke posljedice.

Treba naglasiti kako je izvještaj zahvalan iz nekoliko razloga, a zbog kojih je uvršten u ovaj rad i to na ovom mjestu. Prije svega donosi informaciju na dvije razine, odnosno jasno pokazuje kad je problem navijačkih ispada došao u fokus javnosti te izazvao reakciju republičkih struktura, pritom ocrtavajući i neke dodatne značajke procesa dezintegracije Jugoslavije, konkretno kroz sve primjetniji izostanak jugoslavenske sportske informacije. Također, jasno se vidi kako su tadašnje strukture, em one na vlasti, em one medijske, svjesne dubljih uzroka navijačkih ekscesa, istovremeno pokazujući svu svoju nemoć. Naime, iako je uz gospodarsku krizu tada već prepoznata i ona politička, ovo je samo još jedan u nizu poziva na „široku društvenu akciju“. To se pak prilično dobro ocrtava u zaključku izvještaja u kojem se kao neposredni i glavni problem ponovno spominje pretjerano „klubašenje“ u sportskim rubrikama listova te se kao poželjna mjera koja će 'ugasiti požar' navodi kadroviranje u javnim glasilima.⁶⁶ Mjera je to, koja je prije 30-ak godina prilikom osnivanja prve Torcide, u tadašnjoj političkoj konstelaciji snaga bila dovoljna, no koja je u procesu dezintegracije Jugoslavije, koji će se savršeno manifestirati na nogometnim stadionima, ostala još jedno mrtvo slovo na papiru.

8. 'Slobo, Srbine, Srbija je uz tebe'

O mogućnosti raspada Jugoslavije državno-partijski vrh na čelu s Titom raspravljao je još početkom 1960-ih godina, dovodeći na dnevni red jednu izuzetno tešku, gotovo tabu temu. Iako će 'prijenos vlasti' na kolektivno rukovodstvo nakon Titove smrti proći relativno mirno, o toj se mogućnosti u tadašnjim strukturama već naveliko raspravljalo.⁶⁷ Pa ipak, rijetko tko je mogao zamisliti da će taj proces raspada završiti u još jednom krvavom ratu, koji neće zahvatiti samo jednu jugoslavensku republiku, tj. Makedoniju. Ne bi li se odigrao takav rasplet morao se među jugoslavenskom komunističkom elitom, ponajprije među srpskom, pojaviti netko tko je bio spreman izvršiti program ucrtan u Memorandumu SANU. Njegovi dijelovi u javnost su procurili u rujnu 1986., a osmislili su ga ideološki 'vojnici' srpskog nacionalizma, odnosno srpska intelektualna elita na čelu s književnikom Dobricom Ćosićem. Drugim riječima, morao se pojaviti netko tko će strukturnu promjenu federacije probati izvršiti na bilo koji način, pa makar i silom: „Rešenje će doneti politika za koju se opredelila većina naroda ove zemlje, institucionalno i vaninstitucionalno, statutarno i nestatutarno, na ulici i unutra, populistički i

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Više vidi u: Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.-2005.*, (Zagreb: Prometej, 2006).

elitistički, argumentovano i neargumentovano, ali u svakom slučaju tako da je jasno da se radi o politici za Jugoslaviju, u kojoj će se živjeti jedinstveno, ravnopravno, bogatije i kulturnije.⁶⁸ Dakako, bile su to riječi Slobodana Miloševića, koji će se, samo naizgled, u vrijeme objavljivanja Memoranduma doimati kao povučeni karijerista i pomalo sirovi, dogmatični komunista.

Svoju politiku dvostrukih kriterija Milošević će u toj posljednjoj fazi raspada gotovo pa 'ozakoniti'. Kad će šef beogradske partije Dragiša Pavlović sazvati konferenciju za novinare na kojoj će upozoravati na jačanje nacionalizma među srpskim komunistima te aludirati kako 'olako obećana brzina' u vidu rješavanja kosovskog problema može biti samo kontraproduktivna, tada će Milošević, sada već šef srpske partije, smatrati da Pavlovića treba sankcionirati jer je mimo nepisanih partijskih pravila sazvao konferenciju o unutarpartijskom pitanju. Kad će pak taj isti Milošević nekoliko mjeseci ranije, u travnju 1987., mimo uvriježene partijske prakse navodnu ugroženost Srba na Kosovu svojatati kao problem Beograda te se direktno obraćati srpskom narodu, tada će Televizija Beograd od tog događaja napraviti mit. Pavlović je nekoliko dana nakon spomenute konferencije na, kako se pokazalo, povijesnoj 8. sjednici CK SKS razriješen svih dužnosti, a Milošević je svog mentora, vjenčanog kuma i prijatelja Ivana Stambolića te njegovu koliko toliku umjereniju, ali malobrojnu frakciju na toj sjednici u potpunosti eliminirao. Nekoliko mjeseci kasnije, Stambolić je odstupio s mjesta predsjednika Predsjedništva SR Srbije te i formalno nestao s političke scene.

Nakon što je institucionalno osigurao sigurnu prevlast i konsenzus u republičkom i partijskom aparatu Milošević je, ne bi li Srbija ponovno postala 'cela iz tri dela' da se poslužimo onodobnom popularnom parolom, morao posegnuti za vaninstitucionalnim instrumentima. Kosovo je zapravo postalo povod za već spomenutu strukturnu promjenu federacije koja je u suštini trebala osigurati velikosrpsku prevlast i hegemoniju, a ekonomski problemi u toj pokrajini, a kasnije i drugdje, bili su vješto iskorišteni u nacionalističke svrhe. Srbi s Kosova, predvođeni Miroslavom Šolevićem, bili su jedni od glavnih protagonista tzv. antibirokratske revolucije, odnosno 'događanja naroda' i brojnih prosvjeda koji su u ljeto 1988. preplavili Vojvodinu, a nešto kasnije i Crnu Goru. Narodni pritisak poslužio je ne bi li se svrgnulo neposlušna partijska rukovodstva, a redom su padali kosovsko, vojvođansko te u siječnju 1989. crnogorsko. Iako se moglo raspravljati o tome zašto se srpski zakoni ne protežu na pokrajinske, tj. u Vojvodini i na Kosovu, Srbija je u ožujku te godine u potpunosti srezala njihovu

⁶⁸ Srđa Popović: „Raspad Jugoslavije (I)“, pescanik.net, 23. 9. 2008., pristup: 3. 4. 2018.: prema Dragoš Ivanović, *Bolest vladanja: vlast, opozicija i parlamentarizam u Srbiji na kraju XX. Veka*, (Beograd: Republika, 2000), 39.

autonomiju, no ne i njihove predstavnike i glasove u saveznom Predsjedništvu, koje je pak imenovala srpska skupština. Četiri glasa koja je sada u Predsjedništvu kontrolirao Milošević, međutim, nisu bila dovoljna za srpska stremljenja. Sličan *modus operandi* počeo se, stoga, primjenjivati u Hrvatskoj i BiH, dvama separatističkim republikama, kako će ih ocjenjivati Milošević i najbliži mu suradnik Borisav Jović, iako će Ustav Srbije iz rujna 1990. biti izrazito separatistički.⁶⁹ Nacionalistička histerija koju su podgrijavali Miloševićevi poslušni mediji, inteligencija, ali i rehabilitirana Srpska pravoslavna crkva kulminirala je proslavom 600. godišnjice bitke na Kosovu polju, kad se na Gazimestanu okupilo gotovo milijun ljudi te kad je Milošević egzaltiranoj masi najavio mogućnost oružanih bitki.

U međuvremenu je Slovenija, prožeta mladim i liberalnijim kadrovima, pružala najveći otpor srpskom bloku, dok je hrvatska politika u tom razdoblju djelovala prilično nedefinirano, povremeno se oštrije suprotstavljajući gotovo pa otvorenim najavama prekrajanja avnojevskih granica. U tim dvjema republikama počelo se formirati višestranačje, koje je SKH, na čije čelo dolazi Ivica Račan, prihvatio na 10. kongresu, održanom u prosincu 1989. Samo mjesec dana kasnije održan je 14., izvanredni kongres SKJ, ujedno posljednji savezni kongres. Tada su slovenski i hrvatski predstavnici napustili kongresnu dvoranu, ne mogavši naći nikakav zajednički jezik ponajprije sa Srbima, koji su načelom 1 član – 1 glas htjeli izvršiti majorizaciju u SKJ, no umjesto toga izazvali su raspad Partije.

Hrvatska partija pak, iako reformirana te s dodatkom Savez za demokratske promjene, na parlamentarnim je izborima vlast prepustila Hrvatskoj demokratskoj zajednici (dalje: HDZ), čije je ekstremno krilo dobro služilo Miloševićeve marionete kakvi su, primjerice, bili Jovan Rašković te Jovo Opačić, predvodnici političkog organiziranja Srba u Hrvatskoj, utjelovljenog u Srpskoj demokratskoj stranci (dalje: SDS). Netom nakon te izborne pobjede HDZ-a Jugoslavenska narodna armija (dalje: JNA), koja će se prikloniti Miloševićevoj opciji, a koja je tobože osiguravala opstanak Jugoslavije, razoružala je Teritorijalnu obranu Hrvatske te time vojno znatno oslabila Hrvate. Ustavnim amandmanima od 25. srpnja Sabor SR Hrvatske uklonio je socijalistička obilježja iz republičkog naziva i zastave, što je hrvatskim Srbima bio dodatni povod za optužbe o genocidnosti i ustašluku novoizabrane vlasti. Oni će ubrzo, 17. kolovoza, započeti tzv. balvan revoluciju, postavljajući barikade na ceste te stvarajući buduće granice paradržave Republike Srpske Krajine, koja će biti proglašena u svibnju 1991. Još 22. prosinca 1990. hrvatski je Sabor proglasio novi Ustav u kojem je Hrvatska definirana kao

⁶⁹ Isto.

nacionalna država hrvatskog naroda, a Srbi su, u odnosu na Ustav iz 1974., izjednačeni s drugim narodima i manjinama, što su protumačili kao daljnju degradaciju njihovih prava.

U ožujku 1991. ukazala se jedna od posljednjih šansi za izbjegavanje rata kad su u Beogradu izbili prosvjedi direktno upereni protiv Miloševića, koji je, međutim, telefonskom sjednicom, ne kontaktirajući hrvatskog i slovenskog delegata, ishodio dozvolu za djelovanje JNA te rastjerivanje prosvjednika.⁷⁰ Njegova se preimenovana Socijalistička partija jednim dijelom zadržala na vlasti zahvaljujući tome što je uoči izbora u Srbiji, u prosincu 1990., upala u savezni financijski sustav te bez znanja Saveznog izvršnog vijeća na čelu s Antom Markovićem prisvojila 1,5 milijardi dolara, time osiguravši rad poduzeća i isplatu plaća, ali i u potpunosti slomivši kičmu ionako trulog jugoslavenskog gospodarstva. Upravo je činjenica što je država bila poslodavac te što je kontrolirala medija, ali i što je Milošević imao podršku partijskih i državnih struktura te JNA, bila važna da uspije u spajanju naizgled nespojivog – socijalizma i nacionalizma. Bilo kakav dogovor oko uređenja Jugoslavije tada je već bilo gotovo pa nemoguće postići. Srbi su konfederalne prijedloge 'prihvaćali' jedino u slučaju prekrajanja granica s izgovorom da Prečani ne mogu živjeti izvan Srbije, a prva žrtva rata pala je 31. ožujka 1991., kad je na Plitvicama ubijen hrvatski policajac Josip Jović. Tada je već bilo bjelodano jasno kome će se prikloniti JNA, koja je u općinama s pobunjenim Srbima počela stvarati 'tampon zone', time omogućivši naoružavanje hrvatskih Srba te spriječivši djelovanje MUP-a na hrvatskom teritoriju. Dva mjeseca kasnije dogodio se masakr u Borovom selu, a na saveznoj je razini blokiran dolazak Stjepana Mesića na čelo Predsjedništva SFRJ. 19. svibnja održan je referendum o nezavisnosti Hrvatske na kojemu se 93 posto glasača izjasnilo za samostalnost, koja će biti proglašena sljedećeg mjeseca, no uz posredovanje Europske Zajednice dogovoren je tromjesečni moratorij na tu odluku. Ljeto, međutim, neće donijeti ništa dobrog pa će, između ostalih, na ratištu 'topovsko meso' postati brojni nogometni navijači. Ogledan primjer toga bili su Arkanovi *Tigrovi*, odnosno Srpska dobrovoljačka garda na čelu s komandantom Željkom Ražnatovićem, vođom Delija na sjeveru Marakane, koji su sada strah sijali po Slavoniji. S istekom moratorija te uslijed ovakvog raspleta Hrvatska je 8. listopada prekinula sve pravne veze sa SFRJ.

⁷⁰ Ramet, 94.

9. „Materijalizirana sila gledališta postaje prejaka za stadione“ – nacionalistički i huliganski ispadi ususret *akciji Stadion*

U ovom ćemo se poglavlju ukratko osvrnuti na okolnosti koje su neposredno utjecale na zavođenje operativnog istraživanja Stadion u travnju 1989. od strane SDS-a SR Hrvatske. Izdvojili smo tri događaja od kojih jedan nije direktno vezan uz sportsku priredbu, no radi se kaznenom djelu koje su počinili navijači, dobrim dijelom iz šovinističke pobude, te o popratnim saznanjima splitskog SDS-a. Također, prema arhivskom materijalu republičkog SDS-a posebno su dvije utakmice izazvale veliku buru te utjecale na pokretanje istraživanja. Jednu od njih nisu obilježili nacionalistički ispadi, već su u prvom planu bili klupsko rivalstvo navijača i, kao što to nerijetko biva s huliganima, neredi radi nereda.

9.1. Napad na vojne pitomce u Splitu

Koliko je aktualna politička situacija utjecala na najekstremnije navijače te generirala njihovo nezadovoljstvo jasno kazuju riječi tada 18-godišnjeg Ante Dadića zvanog Pankera, člana Torcide, koji se povjerio suradniku SDS-a kodnog imena Monika: „Govorio joj je i o situaciji u zemlji, koja je sve teža i teža, da se ne može više živjeti, o nesposobnom državnom rukovodstvu, te o potrebi da se treba nešto učiniti kako bi nam bilo bolje.“⁷¹ Bilo je to otprilike sredinom 1988., što se vidi iz informacije koju Centar SDS Split šalje u SDS Zagreb početkom kolovoza te godine. Materijal se zapravo odnosi na presudu petorici mladića, aktivnih članova Torcide, među kojima nije bio citirani frustrirani mladić, no, kao što ćemo vidjeti, Dadić je bio povezan s osuđenima. Oni su pak u travnju 1988. verbalno pa onda i fizički, tj. šakama, nogama i razbijenim čašama, u pothodniku u Splitu napali tri vojna pitomca nevezano za nekakvu sportsku utakmicu. Informacija o tome će se u pročišćenoj verziji iz Zagreba proslijediti u Beograd na ruke Saveznoj Službi. U nepravomoćnim presudama četvorica su dobili kazne zatvora od jedne do dvije i pol godine, dok je jedini srednjoškolac trebao biti poslan u dom za predogoj. No, osim što je GSUP podnio kaznene prijave, u „raščišćavanje“ slučaja uključila se Služba, i to jer su trojica već sudjelovali u napadima na pitomce. Radi se o asocijalnim tipovima iz „siromašnih i srednje situiranih radničkih obitelji“, koji su skloni uživanju alkohola te izgredima i kriminalu, a „često u krugu svojih istomišljenika nastupaju s nacionalističkih pozicija“.⁷² Upravo su se tijekom raščišćavanja SDS-a „izdiferencirala“ pojedina lica povezana s napadačima, pa posebnu pažnju zaslužuje spomenuti Dadić, učenik Tehničkog školskog centra u Splitu, te 24-godišnji nezaposleni bravar Ivica Cindrić, odnosno

⁷¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, 0/37-3, *Informacija broj 418*.

⁷² Isto.

u navijačkom svijetu nadasve poznati Ičo Purger, navijač Hajduka i Dinama.⁷³ Njih su dvojica, „vatreni navijači Torcide“, otprije poznati splitskoj Službi jer su, između ostalog, planirali opljačkati ili oštetiti Pravoslavnu crkvu u Splitu te su fizički napadali „osobe pravoslavne vjere“.⁷⁴ Dadić je Službi posebno interesantan jer je aktivan u indoktriniranju drugih i jer svoj ekstremni nacionalistički stav, kao i pozitivan pogled na ustaški pokret, bez ikakve zadržke javno iskazuje. Legalni pretresi njihovih stanova „operativno nisu rezultirali“ ničim relevantnim, a u informativnim razgovorima obojica su tvrdili kako istupaju s navijačkih, a ne s nacionalističkih pozicija.⁷⁵ O Torcidi te o mladima u Splitu Dadić je pričao površno, istaknuvši kako su torcidaši uglavnom pod utjecajem alkohola te su „nasnifani“, što ih pak ohrabruje u stvaranju nereda.⁷⁶ Za Cindrića stoji kako je „ostavio dojam donekle intelektualno ograničene osobe“.⁷⁷ Njih su dvojica svojim istupima zaslužili daljnji interes Službe, a kao potencijalnog suradnika splitski Centar ističe Željka Buovca, spomenutog 16-godišnjeg srednjoškolca koji je trebao biti poslan u dom za preodgoj. Tijekom informativnog razgovora obavljenog s njime krajem lipnja bio je „iskren“ te je davao korisne podatke, a „izrazio je želju i ostavio mogućnost da i dalje kontaktira sa Službom“.⁷⁸ Informacija koja se potom šalje u Beograd nešto je kraća, odnosno izostavljeni su olovkom križani dijelovi iz prethodne verzije koja stiže u Zagreb, no ne stječe se dojam kako postoji namjera da se prikriju određene informacije.⁷⁹ Valja istaknuti, međutim, da se u tom dopisu suradnik Monika uopće ne spominje, kao ni informacije koje Dadić dijeli s Monikom te eventualna suradnja s Buovcem.

9.2. Nova „ideologija stadiona“ - neredi na utakmici Rijeke i Hajduka

Svojevrsno zvono za uzbunu predstavljala je utakmica između Rijeke i Hajduka, odigrana na Kantridi početkom prosinca 1988. godine, koja se u tadašnjim medijima nerijetko nazivala jugoslavenskim Heyselom. Rivalstvo koje navijačke skupine ovih dvaju klubova danas osjećaju dijelom vuče korijenje od tada. Zlu krv uzburkao je transfer Nenada Gračana iz Rijeke u Hajduk nekoliko sezona ranije, a potom i lom noge koji je doživio odmah po gostovanju Hajduka na Kantridi. Neredi koji su se dogodili na toj prosinačkoj utakmici nisu obilovali nacionalističkim ispadima, iako je i njih bilo.⁸⁰ U prvom je planu bio sukob najekstremnijih, tj. Armade, njih oko 2.000, te pripadnika Torcide, njih oko 1.500. Da su se kojim slučajem ove skupine sukobile

⁷³ Najčešće se on spominje kao jedan od onih koji su osmislili ime BBB.

⁷⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, 0/37-3, *Informacija broj 418*.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto, *Dokument 1-2396/2*.

⁸⁰ Isto, šifra 0/37-2, *Incidenti na sportskim i drugim priredbama, informacija – Rijeka*.

licem u lice, što je milicija uspjela kako tako spriječiti unatoč tome što je Torcida srušila jednu od dvije ograde koje su je dijelile od Armade, bio bi to vrlo vjerojatno jugoslavenski Heysel u punom smislu riječi. Donosimo izjavu Petra Grabovca, fotoreportera koji je slučajno pogođen raketom u glavu: „Ono što su radili navijači Hajduka nikada mi neće biti razjašnjeno. To su kamikaze. To su samoubojice. Povlačili su se pet, šest stepenica gore pa jurišali svojim tijelima na željeznu ogradu što dijeli gledalište od igrališta. Vladalo je opće ludilo, ne znam jesu li bili pijani ili drogirani, ali u valovima su se zabijali u ogradu. Stotine njih u masi, pa juriš u ogradu. Oni u prvim redovima su padali, ali se opet dizali i opet zabijali. Oni ne štede sebe, kako će onoga tko im se nađe na putu? Tko da ih zaustavi? Milicija? Ni slučajno! Bacali su kamenje, vrijeđali, kroz ogradu se tukli i s milicijom...“⁸¹

Raketom je bio pogođen i jedan 'obični' gledatelj, a teže je nastradao jedan milicajac, koji je pogođen kamenom u glavu. Usto je jedan od milicajaca iglom injekcije uboden u nogu te se, pošto je među Torcidom tada bila raširena upotreba heroína, testirao na HIV, a navodno je jedan od navijača ugrizao milicijskog psa.⁸² Torcida je nered počela raditi još u Oštarijama, gdje se presjedalo za Rijeku, a tijekom utakmice sukobljeni su se navijači, udaljeni nekoliko metara dvjema pregradama, odnosno ogradom, gađali raketama, bakljama, kamenjem teškim do dva kilograma te su se usto sukobljavali s milicijom. Protiv 14 osoba podnesene su kaznene prijave i to za počinjenje više kaznenih djela te su neki navijači Hajduka dobili kaznu zatvora do dva mjeseca.⁸³

Desetak dana nakon ove utakmice OSUP Rijeka sastavio je ranije spomenuti izvještaj te ga poslao Općinskoj konferenciji SSRNH.⁸⁴ U njemu se napominje kako u posljednje vrijeme u Rijeci na sportskim priredbama ima sve više incidenata koji postaju „društveno sve opasniji“ te kako je sve teže provoditi mjere osiguranja, odnosno održavati javnu sigurnost.⁸⁵ Protagonisti su tih izgreda unatrag dvije godine Armada i riječka Torcida koji nered rade i izvan Rijeke. U izvještaju se spominje i „ideologija stadiona“ zbog koje takvi oblici ekscenog ponašanja nerijetko ostaju nesankcionirani, a potrebno je istaknuti sljedeće: „Materijalizirana sila gledališta, koja je nedvojbeno s negativnim predznacima, postaje prejak za stadione i ona se

⁸¹ Mate Prlić: „Navijački rivalitet bez granica: Otkud sva ta mržnja? Vratimo se u 1988. godinu...“, dalmatinskiportal.hr, 8. 10. 2014., pristup: 12. 4. 2018.

⁸² Zvonko Alač: „Navijač ugrizao psa, milicajca uboli iglom, raketiranje i juriš na tribine: Krvavi Jadranski derbi iz 1988., dobio reprizu prošle subote!“, www.index.hr, 1. 10. 2013., pristup: 12. 4. 2018.

⁸³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, 0/37-2, OSUP Rijeka, obavijest – podnesene krivične i prekršajne prijave protiv navijača NK Hajduk i NK Rijeka.

⁸⁴ Isto, *Incidenti na sportskim i drugim priredbama, informacija – Rijeka*.

⁸⁵ Isto.

već danas manifestira na ulici i u životu svih većih gradskih centara.⁸⁶ Također, ponovno se kritiziraju pojedini mediji: „Cijenimo da predvodnici ovih grupa kao krajnje negativne osobe, samoisticanjem i nametanjem vlastitog pogleda na odnose u sportu i društvu u cjelini značajno utječu na produblјivanje ovog problema u čemu im određenu popularizaciju daju pojedina sredstva informiranja.“⁸⁷ To bi se ponajprije moglo odnositi na sportski tjednik *Sprint*, koji je nerijetko samim navijačima davao pero u ruke. Dakako, pri samom kraju ističe se kako su logična posljedica svega navedenog neredi na utakmici Rijeke i Hajduka te je upućen uobičajen poziv na društvenu akciju kojom bi se suzbio sami fenomen huliganizma.⁸⁸

„Zatrovani svakodnevnim poluistinskim i nekorektno ispisanim novinskim tekstovima, trenutačnom ekonomskom krizom, zapuhnuti valom vandalizma i huliganskog ponašanja 'zapadnjačke kulture' i tome slično, kod dobrog dijela omladine izaziva neki skriveni bunt, inat i nezadovolјstvo, koje ispoljavaju u vidu stvaranja nekih sportsko-navijačkih grupa kao što su Torcida, Armada i Armata te u vidu raznih muzičkih pop, punk itd. grupa čija glazba obiluje mračnim, opskurnim, morbidnim i destruktivno-satanističkim tonovima“, stoji u informaciji koja je nastala sredinom ili krajem 1988., što možemo samo pretpostaviti s obzirom da na dokumentu nema točnog datuma niti je označen ikakvim brojem, a nema ni pune informacije tko je autor, osim potpisa izvjesnog Darka Brnčića.⁸⁹ Informacija se ponajprije odnosi na ispisivanje grafita diljem Rijeke te na omladinske supkulture u kojima 'caruje' antisocijalističko ponašanje, a upozorava se kako oni, gotovo svi malolјetnici, ne smiju postati „alat u tuđim rukama“.⁹⁰ Pri spominjanju pripadnika Armate ističe se kako se radi o tzv. Fiumanima te kako ih ima od pet do osam. Kao svojevrsne mjere koje bi trebalo poduzeti u suzbijanju ekscenčnih ponašanja preporučuju se razgovori s predstavnicima NK Rijeke te putem javnih glasila informiranje građanstva i roditelja o ovoj problematici, koja nerijetko dovodi u opasnost i same živote.

9.3. Manifestacija „nacionalističkih“ i „kleronacionalističkih“ ispada na utakmici Dinama i Hajduka

Ono čega je na neki način nedostajalo na susretu Rijeke i Hajduka svakako nije na utakmici Dinama i Hajduka, odigranoj na Maksimiru početkom travnja 1989. godine. Iako se opet radilo o susretu dvaju klubova iz Hrvatske, bila je to prava manifestacija „nacionalističkih“ i

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2. U nastavku *Informacija Darka Brnčića*.

⁹⁰ Isto.

„klerinacionalističkih“ ispada, kako su ih vidjele vlasti te kako je vidljivo iz izvještaja koji zagrebački SUP 5. travnja šalje zagrebačkom SDS-u.⁹¹ S obzirom kako se radilo o utakmici visokog rizika planom osiguranja je, između ostalog, limitiran broj karata koji se trebao prodati za istočno stajanje. No, i tako se okupilo 25.000 gledatelja, od čega na južnoj tribini 1.500 hajdukovaca koji su nereda pravili već po dolasku vlakom. Razdoblje je to 'bratstva i jedinstva' u odnosima BBB-ovaca i torcidaša, koji su se prije utakmice u gradu družili, pa u jednom trenutku kleknuli i molili ispred crkve Sv. Petra na križanju Vlačke i Petrove ulice.⁹² Kulminaciju takvog ponašanja gledatelji su doživjeli na samom stadionu. Počelo je s pjevanjem pjesmama poput 'Mrzim Partizan', 'Mi, Hrvati', 'Svima nama Slobo k... pušio', 'Hajduk i Dinamo dva su kluba bratska, njima se ponosi čitava Hrvatska' itd.⁹³ Potom je prije samog početka utakmice na teren utrčao navijač Hajduka te na centru razastruo klupsku zastavu, kleknuo, poljubio zastavu te raširio ruke prema nebu da bi mu se pridružila još dvojica dinamovaca te jedan hajdukovac. Zatim su iz pravca istoka utrčala još trojica navijača Dinama te su oko prisutnih, koji su bili zagrljeni, počeli plesati, što je ostatak publike popratio pljeskom.⁹⁴ Za vrijeme same utakmice 32 navijača uklonjena su sa stadiona, a protiv 29 osoba podnesena je prekršajna prijava. U istom tonu navijači su, njih oko 4.000, nastavili nakon utakmice na tadašnjem Trgu Republike. Tamo su odašiljali političke poruke skandirajući 'Stipe Šušvar', 'Idite na Kosovo', 'Ne damo vam Hrvatsku' itd. U jednom trenutku jedna je skupina kleknula ispred sata ta zapjevala 'Aleluja', što je nanovo naišlo na odobravanje ostalih prisutnih.⁹⁵

Ovaj izvještaj nastao je samo nekoliko dana prije radnog sastanka SDS centara Zagreb, Split, Osijek i Rijeka, koji će očitito rezultirati pokretanjem OI Stadion, a završava sljedećim riječima: „Pojava subkulturnog ponašanja neformalnih navijačkih grupa, masovno ispoljavana u formi agresivnog navijačkog huliganstva, u posljednje vrijeme ima tendenciju daljeg negativnog razvoja. Ukoliko se koordinirano, planski i organiziranom akcijom subjektivnih snaga ne presiječe ovaj negativni trend, u bliskoj se budućnosti možemo, povodom značajnijih sportskih manifestacija, suočiti s težim oblicima narušavanja javnog reda i mira u gradu Zagrebu.“⁹⁶

⁹¹ Isto, šifra 0/37-3, *Informacija o zbivanjima vezanim za nogometnu utakmicu odigranu 2. travnja 1989. godine između nogometnih klubova Dinamo i Hajduk.*

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto.

10. Navijači kao državni neprijatelji i sigurnosni problem – operativno istraživanje Stadion

10.1. Cilj, plan, metode i mjere u okviru OI Stadion

Na radnom sastanku SDS centara Zagreb, Split, Rijeka i Osijek zakazanom za 12. travnja 1989. godine trebalo je osmisliti plan za „poduzimanje konkretnih mjera prema inicijatorima, organizatorima i nosiocima neprijateljskih eksponiranja navijača“.⁹⁷ Samo dva dana kasnije I. Odjel SDS-a RSUP SRH predložio je pokretanje operativnog istraživanja Stadion, koje se provodilo na područjima koje pokrivaju spomenuti centri.⁹⁸ Dokument je to koji potpisuju načelnik I. Odjela Darko Starčević, zamjenik republičkog sekretara Đuro Pešut, koji je suglasan, te naposljetku republički sekretar Vilim Mulc, koji je odobrio pokretanje istraživanja. Linija po kojoj se zavodi istraživanje jest unutrašnji neprijatelj, odnosno nacionalizam, a kao razlog zavođenju navodi se sljedeća operativna procjena: „U cilju svestranog sagledavanja i ocjene pojava javnog nacionalističkog i kleronacionalističkog istupanja i sukobljavanja pojedinaca i grupa na sportskim manifestacijama koje postaju sve složeniji sigurnosni problem i van ovih manifestacija, kao i radi produbljenja saznanja odnosno potvrde ili odbacivanja pretpostavke o uzrocima i karakteru navedenih oblika neprijateljskih djelatnosti, predlaže se zavođenje operativnog istraživanja 'Stadion'.“⁹⁹ Ono će se provoditi u suradnji sa SJS-om, a izvore početnih saznanja predstavljali su „javna neprijateljska djelatnost, saznanja suradnika, operativnih i društvenih veza“.¹⁰⁰ U prilogu se potom nalazi „plan metoda, mjera i sredstava koje će centri provoditi kroz OI“, što ćemo ukratko prikazati. Trebalo je, dakle: proanalizirati sva dosadašnja saznanja o osobama i grupama koje predvode nacionalističke ispade te ih dostaviti u republički SDS, gdje će biti sastavljen zajednički dosje; sastaviti pomoćni dosje tih inicijatora; napraviti pregled počinitelja ekscesa, opisati način na koji su se ekscesi dogodili, mjesta na kojima su se dogodili i saznati tko su „kolovođe“; sačiniti zbirku fotografija svih počinitelja te odrediti mjesto i vrijeme nastanka fotografije; napraviti zbirku podataka o kafićima gdje se počinitelji okupljaju te odrediti vlasnike, osoblje i goste tih kafića; potrebna je koordinacija među centrima, kao i sa središtem Službe ne bi li se pravovremeno poduzimale mjere poput pretresa, informativnih razgovora, sprječavanja da najekstremniji prisustvuju utakmicama, racija itd.; održavati radne dogovore sa SJS.¹⁰¹ U identificiranju počinitelja i bilježenju ispada koristila se još i „operativna tehnika“, odnosno upotreba video uređaja, a o

⁹⁷ Isto, šifra 0/37-2, *Dokument 1-220, Radni dogovor.*

⁹⁸ Isto, *Dokument 1-1757, Zavođenje operativnog istraživanja Stadion.*

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

svim „konfliktima“ trebalo je pravovremeno informirati nadležne društveno-političke strukture.¹⁰²

Gotovo mjesec dana nakon početka istraživanja, 16. svibnja, Centar Zagreb šalje dopis riječkom Centru u kojem traže informaciju o eventualnom dolasku navijača s toga područja u Zagreb na utakmicu Dinama i Crvene Zvezde, koja se igrala 21. svibnja., a „u cilju obračuna s navijačima Crvene Zvezde“.¹⁰³ Načelnik zagrebačkog Centra Kolja Družić molio je za hitnost. Ta je utakmica izazvala veliki interes zagrebačkog SDS-a i GSUP-a te će ona ujedno biti predmet obrade u našem sljedećem poglavlju.

10.2. Dinamo – Crvena Zvezda, utakmica visokog rizika

Istoga dana kad i derbi susret Dinama i Crvene Zvezde, 21. svibnja, u Beogradu se igrala prvenstvena utakmica između Partizana i Rijeke, pa se s riječkog područja na tu utakmicu uputilo oko 100 pripadnika Armade, a do eventualnog ujedinjavanja između Armade i BBB-a na zagrebačkom je susretu ionako teško moglo doći pošto su te dvije grupe bile u „ratnim odnosima“.¹⁰⁴ Unatoč tome, bila je to tzv. utakmica visokog rizika i za nju su postojale opsežne pripreme. Vidljivo je to iz sigurnosne procjene koja je nastala 19. svibnja te koju je izradio GSUP-ov Sektor za operativne poslove.¹⁰⁵ Tamo se, doduše, upozorava kako bi prilikom stajanja vlaka s navijačima Rijeke na stanici u Zagrebu moglo doći do sukoba BBB-a i Armade, no to se po svemu sudeći nije dogodilo niti je taj eventualni obračun bio u prvom planu.

Još 15. svibnja GSUP je održao sastanak s upravom Dinama te razradio plan osiguranja utakmice. Između ostaloga, odlučeno je kako će svi vidno označeni navijači Dinama bez obzira na vrstu kupljene ulaznice biti smješteni na sjever, dok će isto vrijediti za vidno označene navijače Crvene Zvezde, koji su bili smješteni na južnu tribinu. Također, dio južnog dijela istočnog stajanja, prostora najbližeg Zvezdinim navijačima, ostao je prazan te odijeljen metalnim nogarima, tj. improviziranom ogradom, a GSUP je posjedovao informaciju kako će u Zagreb stići oko 100 pripadnika Torcide ne bi li se ujedinili s BBB-ima.¹⁰⁶

Dan nakon utakmice, koja je završila rezultatom 1-0 za domaćine, GSUP Zagreb izradio je informaciju o „izgredima, nesportskom ponašanju navijača i ostalim sigurnosnim događajima u vezi s nogometnom utakmicom NK Dinamo i FK Crvena Zvezda“.¹⁰⁷ Na stadionu je bilo

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto, *Dokument 237/28, Nogometna utakmica NK Dinamo - NK Crvena Zvezda.*

¹⁰⁴ Isto, *Dokument sp. 3/288.*

¹⁰⁵ Isto, šifra 0/37-3, *Sigurnosna procjena za dan 21.05.1989.*

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto, *Dokument 01/1 - str.pov. 91/89.*

prisutno 40.000 gledatelja, od čega oko 2.500 Zvezdinih navijača. Iz Beograda je doputovalo njih 700, a bilo bi ih i više da njih 500 zbog izgređničkog ponašanja nije skinuto s vlaka u Batajnici. Unatoč svim opsežnim pripremama zabilježeni su „primitivni i neprihvatljivi oblici ponašanja navijača“, što su snage SJS-a spriječile da u pojedinim trenucima ne preraste u „vandalizam“.¹⁰⁸ Šest Dinamovih navijača, označenih kao vođe te najčešći izgređnici, zadržani su u policijskoj stanici za vrijeme same utakmice. Radilo se o ranije spomenutom Zoranu Puvači, Hasanu Kurtiću, Antunu Macukiću, Senadu i Renatu Mujadžiću¹⁰⁹ te Siniši Horvatoviću, a iz preventivnih je razloga s još njih 18 obavljen razgovor te su im prije utakmice dane tzv. mjere upozorenja. Također, dva sata prije susreta otprilike 2.000 Dinamovih navijača pokušalo se fizički obračunati sa 700 Delija smještenih u Parku Maksimir, što je spriječilo kordon milicije, a tijekom samog susreta navijači s domaćeg istoka i gostujućeg juga gađali su se kovanicama, upaljačima i sl. Pritom je morala reagirati milicija ne bi li spriječili da ove iskricе eskaliraju u veće neredе. Uobičajen nacionalistički repertoar pjesama prevladavao je i na jednoj i na drugoj strani, a prije, za vrijeme i nakon utakmice privedeno je 140 osoba zbog narušavanja javnog reda i mira. „Nedolično ponašanje ispoljio je i tehnički direktor Dinama Velimir Zajec koji je na ulasku u stadion odbio poslušnost ovlaštenoj službenoj osobi koja je tamo provodila zakonska ovlaštenja, a pritom i vrlo grubo i pogrdno vrijeđao radnike organa unutrašnjih poslova.“¹¹⁰ Protiv Zajeca na licu mjesta nisu poduzete nikakve mjere, no očekivala ga je prekršajna prijava, kao i još 20-ak drugih osoba. Četiri su osobe zaradile kaznenu prijavu, a sedmero je ljudi bilo lakše ozlijeđeno.

Nešto više od dva tjedna nakon utakmice, 8. lipnja, nastao je izvještaj o „rezultatu poduzetih mjera“ u vezi s tim susretom, koji I. Odjel republičkog SDS-a šalje centrima u Splitu, Rijeci i Osijeku.¹¹¹ Iz njega saznajemo da je u Zagreb dva dana uoči utakmice stiglo 20-ak torcidaša koji su se smjestili kod svojih kolega BBB-a, a na sam dan ogleđa stiglo je još 40 pripadnika Torcide. Njihov dolazak dogovoren je na već spomenutom susretu između Dinama i Hajduka u travnju, kao i za vrijeme prvomajskih praznika, kad je 30-ak BBB-a boravilo u Splitu. Također, spomenuti Puvača, Kurtić te jedan neidentificirani mladić još su jednom boravili u Splitu, nastojeći nabaviti pirotehničku galanteriju, u čemu nisu uspjeli, barem prema saznanjima splitskog Centra.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Navedeni su vjerojatno bili u rodu, no sa sigurnošću možemo reći kako nisu bili braća.

¹¹⁰ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 01/1 - str.pov. 91/89.*

¹¹¹ Isto, šifra 0/37-2, *Dokument 1-1757/3.*

Ne bi li se spriječili nacionalistički ispadi te saznalo kako se na stadion unosi pirotehnika primijenjena je nad Renatom i Senadom Mujadžićem te nad Macukićem tzv. mjera TKTR, odnosno tajna kontrola telefonskih razgovora, i to privremenog karaktera. Iz TKTR-a Služba saznaje da vođe suprotstavljenih navijačkih skupina uoči utakmica međusobno komuniciraju, dogovarajući obračune te otkrivajući jedni drugima količinu pirotehnike kojom barataju. Posebno zanimljiv materijal jest razgovor Senada i Renata Mujadžića. Njih su dvojica istaknuli zadovoljstvo količinom upotrebljene pirotehnike na utakmici, no bili su razočarani što nitko od vođa nije prisustvovao susretu, iz već navedenih razloga. Također, vrlo su grubo pričali o miliciji te potom komentiravši privođenje u stanicu „Renato je istakao da je za sve kriv Igor (identifikacija u toku – op.op.) koji je bio vrlo uzrujan te dobio puno šamara od strane milicionera, te je kasnije prijetio da će na idućoj utakmici slomiti rebro jednom milicioneru kad ga uhvati na samo. Pored toga rekao je da će na idućem derbiju uskočiti među protivničke navijače s dva 'mača' i napraviti kolinje.“¹¹² Ovom mjerom Služba je saznala kako je glavni vođa BBB-a 18-godišnji Kurtić¹¹³, a pri kraju izvještaja stoji uobičajena opaska kako se radi o asocijalnim tipovima sklonima alkoholu i izgređničkom ponašanju te mladim ljudima, ili srednjoškolcima, ili „nekvalificiranima zaposlenima i nezaposlenim radnicima s nesređenim porodičnim životom“.¹¹⁴ Zanimljivo, od pet vođa navijača o kojima se na samom kraju daju malo šire informacije Puvača, Kurtić i Mujadžići izjašnjavaju se kao Jugoslaveni, a Hrvatom se jedini izjasnio Macukić.

10.3. Političko ponašanje navijača na koncertima

S obzirom da su navijački ispadi, ponajviše oni nacionalističke prirode, postali sigurnosni problem i izvan sportskih terena u područne centre SDS-a u okviru *akcije Stadion* stizale su informacije vezanu uz raznoraznu problematiku. Tako je potkraj mjeseca lipnja 1989. godine riječki Centar zaprimio službenu bilješku, sastavljenu 15. lipnja od strane Ante Matijevića, službene osobe OSUP-a Opatije, a koja se ticala prekida koncerta u noći 10./11. lipnja na plaži Slatina u Opatiji.¹¹⁵ Koncert na kojem su nastupili opatijski ženski sastav 'Kakadu', 'Đavoli' iz Splita te 'Bajaga i Instruktori' iz Beograda organizirao je Savez socijalističke omladine Opatije, a bio je to svojevrsni popratni sadržaj vezan uz motociklističku Veliku nagradu Jugoslavije koja se tih dana održavala na automotodromu Grobnik. Na koncertu se skupilo oko 15.000 uglavnom

¹¹² Isto.

¹¹³ Ova informacija nije bila sasvim točna. Ako je uopće postojao glavni vođa onda je hijerarhijski gledano Puvača bio iznad Kurtića. U svakom slučaju njih su dvojica bili 'glavni', čime ćemo se još pozabaviti u poglavlju 'Vođe Bad Blue Boysa'.

¹¹⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2, *Dokument 1-1757/3*.

¹¹⁵ Isto, *Dokument sp. 3/344*.

mladih ljudi, a u publici su manje grupice činili pripadnici Armade, riječke Torcide te navijači iz Slovenije. One su sporadično ometale izvođače, bacajući na pozornicu raznorazne predmete poput kovanica i praznih limenki, što se posebno odnosilo na slovenske navijače. Postajući u tome s vremenom sve agresivnije, oko 02.00 sata izazvale su prekid koncerta 'Bajage i Instruktor', koji su dotad svirali 45 minuta i trebali su još toliko. Iako Armada i Torcida nisu nacionalistički vrijeđale izvođače iz Srbije, posebnu pažnju u bilješci Matijević je posvetio tome koliko su se pjevale nacionalističke pjesme poput 'Lijepe naše' i 'Marjane, Marjane' u 'iskrivljenoj' verziji. Istaknuto je tako na više mjesta da se šira masa niti u jednom trenutku nije prihvatila pjevanja tih pjesama te da su se one pjevale povremeno, u manjim grupama ili pojedinačno, kao i da njihovo pjevanje nije ometalo izvođače, tj. nije bilo bučno. Samim prekidom koncerta pjevač Momčilo Bajagić nije bio posebno impresioniran ili iznenađen pošto je nakon prekida okupljenima u šatoru rekao kako su na njih u Srbiji bacali pivske boce i ostale predmete, pa i to da je jedan od članova benda jednom prilikom zaradio zabijen šestar u ruku.¹¹⁶

Poseban interes SDS-a zaslužili su koncerti 'Prljavog kazališta', što je zapravo bilo prilično razumljivo s obzirom na simbolički značaj koji je ovaj hrvatski rock-sastav na prijelazu iz 1980-ih u 1990-e imao za navijače. Najbolje to sažima konstatacija splitskog Centra, koji šalje informaciju u Zagreb dan prije koncerta 'Prljavaca' u Splitu, održanog 12. listopada 1989.¹¹⁷ Među Torcidom je vladalo posebno raspoloženje za koncert i to „u smislu da isti prihvaćaju pjesmu 'Ruža hrvatska' kao novu himnu mladih Hrvatske, uz isticanje te rock grupe kao jedne od najhrabrijih u iznošenju ideološkog raspoloženja mladih“.¹¹⁸ Također, zbog velikog interesa za ovaj događaj zakazan je još jedan nastup u Splitu za 16. listopada, a dan kasnije u Zagrebu je na Trgu Republike održan jedan od najpoznatijih koncerata 'Prljavog kazališta' kojem je prisustvovalo, ovisno o izvorima, od 100.000 do 300.000 ljudi. Taj događaj, međutim, nije zabilježen u dokumentima koje posjedujemo, no općepoznato je da su 'Prljavci' bili izuzetno popularni među BBB-ima, ali i među Armadom. Iste godine, 10. prosinca, održan je njihov nastup u Rijeci, u Dvorani Mladosti, u koju se natiskalo 5.000 ljudi. Riječki SDS obavještava zagrebački Centar kako je među prisutnima bilo oko 200 pripadnika Armade te 50-ak pripadnika riječke Torcide, koji su se uobičajeno ponašali, odnosno skandirali, pjevali, mahali šalovima i zastavama te palili bengalske baklje i petarde.¹¹⁹ „Za vrijeme koncerta bila je zapjevana dva puta pjesma 'Ruža hrvatska'. Publika je u dva navrata skandirala 'Mi, Hrvati' i

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Isto, šifra 0/37-3, *Dokument 04-795/15 HA*.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto, šifra 0/37-2, *Dokument sp. 36/12*.

'Hrvatska, Hrvatska'.¹²⁰ Među prisutnima je bio i vođa Armade Zoran Miletić, osoba koja je u sklopu *akcije Stadion* posebno interesirala SDS, čime ćemo se pozabaviti kasnije.

10.4. Ujedinjenje dvaju „bratskih hrvatskih klubova“ i njihovih navijačkih skupina, Armade i Torcide

Gotovo osam mjeseci od nemilih scena na Kantridi, koje su bile jedan od okidača za pokretanje OI Stadion, svoje pomirenje javnosti obznanile su navijačke skupine Armada i Torcida. Na istom se tom stadionu 30. srpnja 1989. igrao Jadranski derbi, a četiri dana ranije splitski Centar šalje informaciju u Zagreb i Rijeku u kojoj stoji kako je Tihomir Pupovac, jedan od vođa Armade, obavijestio torcidaše da se milicija pripremila za njihov doček i da će na „najmanji incident reagirati oštro“.¹²¹ Također, pripadnici Armade pomirenje su tražili u zadnjem broju *Sprinta*, što su torcidaši prihvatili, „jer da treba slijediti zadnje događaje koji su se desili s navijačima Bad Blue Boys, gdje je došlo do ujedinjenja ta dva bratska hrvatska kluba.“¹²²

Ipak, najekstremniji pojedinci iz Torcide predvođeni jednim od vođa, Rasimom Hasanijem, „ne prihvaćaju ovakav stav većine, pa će ukoliko im se ukaže prilika, pokušati da u svom starom stilu divljaju i huškaju druge da izazivaju nered i incidente.“¹²³ Manji incident dogodio se nekoliko sati prije utakmice na željezničkoj stanici u Rijeci, gdje se „u pijanom stanju“ potuklo nekoliko pripadnika ovih dviju navijačkih skupina.¹²⁴ Od trojice članova Armade koji su u tome sudjelovali Goran Damjanović pripadao je vrhu grupe, dok među privedenim torcidašima nije bilo pojedinaca koji su se spominjali u prethodnom dopisu, iako je moguće da su ovi pripadali toj grupaciji.¹²⁵ Utakmica je naposljetku protekla u miroljubivom tonu, što se vidi iz informacije koju je riječki SDS sastavio 7. kolovoza 1989.¹²⁶ I tamo se ističe da je Pupovac uoči njezina dolaska upozorio Torcidu da se pripaze milicije jer im spremaju „vatreni doček“.¹²⁷ Samo navijanje dviju skupina na utakmici je bilo „miroljubivo“, uz klasični repertoar nacionalističkih pjesama s time da riječki SDS bilježi kako se pjevala 'Ruža hrvatska', „novi navijački hit“ među Armadom, Torcidom i BBB-ima.¹²⁸ „U jednom trenutku Armada se oglasila refrenom 'Hrvatska braćo', koji je bio upućen Torcidi kao izraz dobre volje. Očito da je ovaj puta sportsko rivalstvo

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Isto, šifra 0/37-3, *Dokument 04-795/9 HA*.

¹²² Isto.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto, šifra 0/37-2, *Dokument 02/8-11-8163/4-89*.

¹²⁵ U već spomenutoj emisiji „1992 navijač“ Tonči Prlac pričao je kako jedan dio torcidaša i on osobno nisu bili za pomirenje s BBB-ima: „1992 navijač Tonči Prlac“, 27. 3. 2014., www.youtube.com, pristup: 11. 6. 2018.

¹²⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2, *Informacija broj 229*.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto.

bilo podređeno činjenici iste nacionalne pripadnosti.¹²⁹ Riječki Centar potom primjećuje da se ovakvo ponašanje dviju grupa počinje manifestirati na koncertima te se spominje već opisani slučaj iz Opatije, dok je u Pagu za vrijeme koncerta 'Priljavog kazališta' „izvođač uspio da sve prisutne dovede u uzvišeno stanje“.¹³⁰ Također, Služba je identificirala diplomiranog politologa, danas poznatog sociologa Dražena Lalića, koji je doputovao s Torcidom te u to doba proučavao tu navijačku skupinu, čega je krajnji rezultat bila knjiga koju koristimo u ovom radu.

10.5. Kohorta se pridružuje Torcidi, BBB-ima i Armadi – „nacionalistički ispadi“ najekstremnije navijačke skupine iz Osijeka

Najekstremnija navijačka skupina iz Osijeka, Kohorta, bila je slabije organizirana od Torcide, BBB-a i Armade, a ujedno i najmanje ekstremna skupina u tom kvartetu. Njezino konačno profiliranje dogodilo se tijekom 1988., a sve do kolovoza iduće godine ona nije bila predmet interesa republičke SDS. I o Torcidi, i o Armadi, i o BBB-ima do polovice 1989. postojale su već opsežne informacije poput popisa njihovih vođa, unutrašnje organizacije grupe, povijesnog nastanka tih skupina i sl., dok o osječkoj Kohorti, barem prema dostupnim dokumentima, u zagrebačkoj centrali nisu baratali nikakvim podacima.

To se, međutim, promijenilo nakon 6. kolovoza, kad je odigrana utakmica Osijeka i Sarajeva, a o kojoj će osječki Centar obavijestiti Zagreb osam dana kasnije.¹³¹ Utakmici je prisustvovalo 2.500 gledatelja, a incident koji se dogodio zapravo je bio minoran u usporedbi s onima u Zagrebu, Splitu i Rijeci, no zbog njega je nekoliko dana kasnije organiziran sastanak Predsjedništva NK Osijeka, OSUP-a Osijek, Općinskog komiteta SSRN Osijeka te navijača. Nekoliko desetaka navijača Kohorte tijekom prvog poluvremena započelo je pjesmu 'Marjane, Marjane' pa su radnici OSUP-a krenuli identificirati najglasnije među njima. Jedan od navijača, međutim, nije imao osobnu iskaznicu niti je htio reći svoje ime te su ga milicajci izveli sa stadiona i smjestili u službeno vozilo. Nato je reagiralo nekoliko pripadnika Kohorte, skoro izazvavši fizički obračun s milicijom, do čega naposljetku nije došlo. Događaj je bio popraćen u medijima, a nekakav općeniti zaključak sastanka glasilo je kako je potrebno više sportskog i korektnog ponašanja, odnosno navijanja. Osim toga: „Direktor osječkog kluba Marinko Sumić je zatražio da se utvrdi odgovornost za novinare beogradskih listova koji su zlonamjerno i neistinito pisali o događaju na utakmici.“¹³²

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Isto, šifra 0/37-3, *Informacija broj 501*.

¹³² Isto.

Samo dva tjedna kasnije na utakmici Osijeka i ljubljanske Olimpije 80 pripadnika Kohorte zapjevali su pjesme poput 'Ići ćemo u Beograd da pravimo nered', 'Neka svako dijete mrzi Partizan', 'Pomozi, Bože', 'Sveti Ante' i sl.¹³³ Tom je prigodom osječki Centar uočio kako 10-ak navijača iz te skupine nosi bermude u bojama crven-bijeli-plavi.¹³⁴

Tri tjedna nakon ove utakmice, točnije 10. rujna, osječki je Gradski vrt bio dubkom pun, a s obzirom na gostovanje Dinama ispadi navijača konačno su poprimili obrise onih u Zagrebu, Splitu i Rijeci.¹³⁵ Među 20.000 gledatelja bilo je oko 200 pripadnika Kohorte te oko 400 BBB-a, a osječki su navijači pjevali pjesme nacionalističkog sadržaja, koristili pirotehniku te pored upozorenja milicajaca sjedili na ogradi uz atletsku stazu. U drugom poluvremenu prilikom zgoditka Osječana jedan je domaći navijač utrčao u teren sa zastavom SR Hrvatske, a nakon posljednjeg sučevog zvižduka oko 100 navijača Kohorte utrčalo je u teren, otišavši pozdraviti BBB-e te se potom vratilo na njega, uzvikujući 'Mi, Hrvati' i 'Ovo je Hrvatska'. Donosimo sljedeću opasku osječkog Centra: „Intervencija radnika milicije u toku utakmice i nakon nje nije bilo. Uočeno je da su na utakmici imali tolerantan stav prema pripadnicima Kohorte i nisu reagirali u onim situacijama u kojima su to činili na prethodnim utakmicama.“¹³⁶

Ništa bolje nije bilo niti na utakmici protiv Hajduka, 5. studenog, koju je u Gradskom vrtu pratilo 15.000 gledatelja, od čega 300 navijača iz redova Kohorte te 400 torcidaša.¹³⁷ Primijećena je „evidentna zloupotreba tolerantnog odnosa radnika milicije“ od strane osječkih i splitskih navijača koji su, između ostalog, bacali petarde i dimne kutije među miliciju, a kad su putem razglasa upozoreni kako bi moglo doći do prekida utakmice nakratko su se smirili, no potom nastavili u istom tonu.¹³⁸ Torcida je ponukana suđenjem Azemu Vlasiju koje je započelo nekoliko dana prije, između ostalog, izvikivala njegovo ime te parolu 'Kosovo, Republika', a Kohorta je nakon završetka utakmice ponovno utrčala u teren, zaputivši se prema splitskim kolegama s kojima su počeli skandirati: 'Ustani, bane Jelačiću!', 'Hrvatska braćo' itd.¹³⁹

Posljednja informacija o Kohorti stiže u ožujku 1990., kad je 15.000 gledatelja pratilo domaću momčad u nastupu protiv Crvene Zvezde.¹⁴⁰ Primjetno je da broj pripadnika Kohorte u opisanom razdoblju raste pa ih je sada bilo 450, a Delija 300. Snage SJS-a posjedovale su

¹³³ Isto, *Informacija broj 542*.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Isto, *Informacija broj 579*.

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Isto, *Informacija o ponašanju osječke Kohorte i splitske Torcide na nogometnoj utakmici Osijek - Hajduk dana 5.11.1989. godine*.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto, *Zapažanja o događajima povodom utakmice NK Osijek i FK Crvena Zvezda*.

informaciju da su navijači Zvezde došli naoružani žiletima i noževima pa su prije utakmice odvedeni u dvorište OSUP-a, gdje je izvršen detaljan pretres. Nekoliko najekstremnijih iz te skupine zadržano je u prostorijama OSUP-a za vrijeme susreta, a iz preventivnih razloga utakmici nije prisustvovalo nekoliko pripadnika Kohorte koji su sada već bili dobro poznati snagama reda. Bio je to uobičajen obračun u pjevanju nacionalističkih pjesama, a pripadnici SJS-a nisu reagirali prilikom njihova pjevanja.¹⁴¹

10.6. Nacionalizam na utakmici NK Dinama i AJ Auxerrea te popratna saznanja bjelovarske Službe državne sigurnosti

Da su politički oblici ponašanja među navijačima u ovoj fazi raspadanja države dominirali bez obzira na protivnika i utakmicu jasno ilustrira uzvratna utakmica Kup UEFA-e između Dinama i Auxerrea, odigrana u Maksimiru 23. kolovoza 1989. Doduše, na agresivnost BBB-a mogao je, a vjerojatno i jest utjecao rezultat. Francuska ekipa slavila je s 3-1 te time poništila Dinamovu pobjedu iz prve utakmice, kad su Plavi golom Davora Šukera slavili 1-0.

Na stadionu je bilo oko 40.000 gledatelja, a utakmicu su po običaju osiguravale snage GSUP-a, ali i jedinica za posebne zadatke RSUP-a, što je vidljivo iz GSUP-ovog izvještaja koji je nastao dan poslije utakmice.¹⁴² U 35. minuti sa sjevera je na teren uletjela veća količina pirotehnike, nešto je došlo s istoka, a posebno je čudno bilo što su po prvi puta baklje doletjele sa zapadne tribine, što se ističe i u izvještaju. Navijanje je velikim dijelom bilo opterećeno nacionalističkim sadržajem pa se, između ostalog, pjevalo: 'Svima nama Slobo k.... pušio', 'Slobo, Srbije, čakija ti ne gine', 'U boj, za narod svoj'. Pjevalo se i 'Srušit ćemo stadion' pa su BBB-i u 75. minuti odlomili dio ograde uz teren te njezine dijelove počeli bacati na miliciju. Za vrijeme utakmice privedeno je 16 osoba, a protiv njih 11 podnesena je prekršajna prijava. Među njima je i jedan 18-godišnjak koji je nakon utakmice razbio staklo na prostorijama koje je GSUP koristio ispod sjeverne tribine.¹⁴³

Posebno je interesantno ono što se poslije utakmice zbivalo u Bjelovaru, a što republički SDS šalje centrima u Zagrebu, Splitu i Rijeci tek 21. studenog.¹⁴⁴ Tamo su, prema informaciji SDS-a Bjelovar, pronađeni „leci neprijateljskog sadržaja“, a pretpostavlja se da ih je rasturila skupina navijača iz Bjelovara koji su prisustvovali ovoj utakmici.¹⁴⁵ Oni su oko 01.30 stigli natrag u Bjelovar te se kretali putem gdje su leci sutradan ujutro pronađeni. „Preko lica u izučavanju za

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Isto, *Dokument 02/6-12798/89*.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Isto, šifra 0/37-2, *Dokument I-1757/12, Aktivnost navijača Dinama, Rijeke i Hajduka*.

¹⁴⁵ Isto.

suradnju došlo se do nekih drugih operativno interesantnih saznanja. U Bjelovaru su se pojavile majice s ustaškim grbom, na kojima piše Hrvatska i nacrtano je slovo 'U', a navodno se štampaju u Zagrebu kod katedrale.¹⁴⁶ Ovaj 'bjelovarski izvor' obećao je pokušati utvrditi gdje se one točno štampaju. Isti je izvor saznao kako BBB-i pirotehniku nabavljaju od Torcide i Armade, koji je kupuju ili krađu s brodova, a istaknuo je mogućnost da pripadnici Torcide „rasturaju drogu“.¹⁴⁷ „Kao jednog od glavnih vođa BBB-a izvor je spomenuo izvjesnog Hasana, kojeg je okarakterizirao kao 'teškog nacionalistu', koji ima zabranu dolaska u pet gradova Jugoslavije, zbog pjevanja nacionalističkih pjesama, nasilnog ponašanja, rasturanja droge itd.“¹⁴⁸ Hasan se jednom prilikom povjerio izvoru te istaknuo kako pirotehniku na stadion unose bez problema jer imaju svojeg čovjeka. Također, 4. listopada bjelovarski je izvor putovao na kup utakmicu u Beograd protiv Partizana kad se na željezničkoj stanici u Vinkovcima u njegovom društvu prisutni, izvjesni Grga Crnković, popeo na prozor te počeo pjevati poznatu ustašku 'Puška puca'.¹⁴⁹

10.7. Bad Blue Boysi protiv cijelog Maksimira – utakmica Jugoslavije i Škotske

Iznimno bitna utakmica kvalifikacija za Svjetsko nogometno prvenstvo u Italiji 1990. godine igrala se na Maksimiru 6. rujna, kada je reprezentacija Jugoslavije ugostila Škotsku. U 35-godišnjoj povijesti međusobnih susreta Jugoslavija nikada nije savladala Škote, a izabranici Ivice Osima pobjedom bi zasjele na prvo mjesto ljestvice te došli nadomak plasmanu na SP.

U Maksimiru se te večeri prema procjeni GSUP-a Zagreb okupilo nešto više od 30.000 gledatelja, od čega 1.500 škotskih navijača smještenih na južnom dijelu zapadne tribine.¹⁵⁰ S obzirom da su pojedini dijelovi dokumenta slabo čitljivi teško je bilo razaznati što se prije utakmice događalo na gradskom području, no čini se kako se ono najvažnije dogodilo na samom stadionu, što se ipak dalo jasno iščitati.

Utakmici su prisustvovali BBB-i, smješteni na sjevernoj tribini, a njihovo je ponašanje bilo glavni predmet interesa u izvještaju. Prilikom izlaska jugoslavenske vrste na teren izvjestan broj BBB-a počeo je vrijeđati domaću desetku, Dragana Piksija Stojkovića, skandirajući mu 'Piksi, pederu' te 'Svima nama Piksi k.... pušio'.¹⁵¹ Za vrijeme intoniranja himne 'Hej, Slaveni'

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Isto, šifra 0/37-3, *Dokument 1703/16*.

¹⁵¹ Pokušali smo utvrditi zašto su se BBB-i okomili baš na Stojkovića, no u tome nismo uspjeli. Pretpostavljamo da ih je mogla iziritirati nekakva izjava Stojkovića prije utakmice, eventualno vezana uz njihova nacionalistička istupanja ili nešto slično.

BBB-i su odgovorili pjevanjem 'Lijepe naše' te po završetku himne zviždanjem. U prvom poluvremenu nastavili su po istoj špranci, vrijeđajući Miloševića i pjevajući, između ostalog, 'Neka svako dijete mrzi Partizan', 'Marjane, Marjane', 'Propjevat će svi, kad nama naša milicija k.... popuši' itd. Nastavivši u drugom poluvremenu istim ritmom, ostatak publike, a naročito istočna tribina, izviždali su skandiranje BBB-a. Nešto sitno pirotehniko upotrijebljeno je na sjeveru i istoku, a tijekom utakmice intervenirano je prema 16 osoba, dok je ponašanje gostujućih navijača bilo korektno.¹⁵² Jugoslavija je na oduševljenje gotovo cijelog stadiona svladala Škotsku s 3-1, a BBB-i su u svojem nacionalističkom istupanju ostali prilično usamljeni.

Gotovo devet mjeseci kasnije, 3. lipnja, Jugoslavija je na Maksimiru odigrala 'generalku' uoči SP-a protiv aktualnog europskog prvaka Nizozemske. U dokumentima, međutim, ta nadasve poznata utakmica nije zabilježena. U uzavreloj političkoj atmosferi nešto manje od mjesec dana nakon dolaska HDZ-a na vlast te nakon nikad odigrane utakmice Dinama i Crvene Zvezde 20.000 prisutnih gledatelja zviždalo je tijekom intoniranja jugoslavenske himne, a po njenu završetku, po uzoru na BBB-e, započelo pjevati 'Lijepu našu'. Atmosferu je možda najbolje opisao jugoslavenski reprezentativac Faruk Hadžibegić, koji je nakon odslušane himne te prilikom fotografiranja prvog sastava nekako pokušao motivirati suigrače rekavši: „Ima nas 11 protiv 20 hiljada.“

10.8. Aktualna politička zbivanja utječu na radikaliziranje Torcide – neredi povodom utakmice Hajduka i Crvene Zvezde

Tri dana nakon pobjede Jugoslavije nad Škotskom, 9. rujna, u Splitu na Poljudu u 6. kolu prvenstva sastali su se Hajduk i Crvena Zvezda. Splitski SDS napravio je izvještaj o tom događaju, ponajviše o opsežnim pripremama Torcide uoči utakmice, te ga 18. rujna poslao u Zagreb, Rijeku i Osijek.¹⁵³ Iz izvještaja je vidljivo koliko je splitski Centar dobro 'infiltriran' u Torcidu i slobodno možemo zaključiti kako je splitska Služba bila najbolje upoznata s ekstremnom navijačkom skupinom sa svog područja.

Derbi s Crvenom Zvezdom trebali su 'ukrasti' navijači te se očekivala „paklena atmosfera“, začinjena nacionalističkim trvenjima.¹⁵⁴ „Tako smo raspologali saznanjima da akutalna politička situacija u zemlji, posebno i nakon proslave 600-te godišnjice Kosovske bitke na

¹⁵² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 1703/16*.

¹⁵³ Isto, šifra 0/37-2, *Aktivnosti pripadnika tzv. Torcide povodom nogometne utakmice između NK Hajduk i FK Crvena Zvezda u Splitu*.

¹⁵⁴ Isto.

Kosovu kod Knina¹⁵⁵, ima refleksiju općenito na atmosferu i ponašanje dijela mladih pripadnika Torcide na području Splita i njegove šire regije (Imotski, Makarska, Omiš, Šibenik, Trogir i Zadar). Te strukture i inače koriste svaku sportsku, kulturnu ili javnu manifestaciju za ispoljavanje svoje netrpeljivosti u odnosu na druge nacije i navijače protivničkih klubova.¹⁵⁶ Već ranije spomenuti Ante Dadić zvan Panker te još jedan torcidaš, Damir Jelavić, smatrali su kako će doći do „skandala neviđenih razmjera“, a mlađe su nagovarali da „sore Cigane kada dođu u Split“.¹⁵⁷ U aktivnosti uoči utakmice posebno su bili uključeni stariji pripadnici Torcide koji su „planirali tokom utakmice spaliti jednu veliku srpsku zastavu, bez socijalističkih obilježja, s četiri slova 'S', koju su sami sašili.“¹⁵⁸ Neki od tih starijih pripadnika bili su Tonči Franić zvan Zamudio te Boško Kalajdžić nadimka Boka, već ranije poznati SJS-u i SDS-u. Njih su se dvojica istaknuli na dvjema gostujućim utakmicama ranije te sezone, u Ljubljani i Sarajevu, kad su mlađe poticali da pjevaju nacionalističke pjesme, a „Franić je u Sarajevu, naoružan nožem, prijetio navijačima da će napraviti pokolj.“¹⁵⁹ Od ranije poznat službama sigurnosti bio je još jedan stariji torcidaš, Jakov Perković zvan Bosna: „Perković je, kontaktirajući jednog izvora, izjavio kako se za utakmicu pripremaju i predstavnici 'neke hrvatske stranke' na čijem se čelu nalazi izvjesni Lozo (op.op. Stjepan Lozo), a koji planiraju, uz podršku nekih starijih pripadnika Torcide, da potpaljuju i huškaju ekstremni dio Torcide na navijanje i pjevanje kako oni to budu zahtijevali.“¹⁶⁰ Pošto je u Split beogradskim Delijama gotovo uvijek stizalo 'pojačanje' iz Knina Torcida je na utakmicu pozvala BBB-e.

Na sam dan utakmice, rano ujutro, obavljen je pretres Poljuda te je, zahvaljujući tome što su snage sigurnosti znale mjesto tajnog skrovišta, pronađeno „79 komada raznih naprava“.¹⁶¹ Još je ranije zaplijenjeno 17 raketa s dometom od 200 metara, koje su Torcidi trebale poslužiti kao obrambeno sredstvo od milicije, na čije se postupke u zadnje vrijeme žale, kako je istaknuo izvor. Inače, jedan je od izvora informacija bio već spominjani Monika, ali i Buce, „lice u fazi angažiranja“.¹⁶² S obzirom na sve navedeno te na prijašnju praksu, bilo je pomalo čudno što su

¹⁵⁵ Riječ je bila o službenoj proslavi, kojoj su trebali prisustvovati predstavnici SR Hrvatske, te koja se trebala održati 9. srpnja. Ona je, međutim, prekinuta jer su je pojedine grupe iskoristile za promoviranje srpskog nacionalizma, a reagirao je i CK SKH, upozorivši kako se treba boriti protiv svih nacionalizama: Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing i Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 194-195.

¹⁵⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2, *Aktivnosti pripadnika tzv. Torcide povodom nogometne utakmice između NK Hajduk i FK Crvena Zvezda u Splitu*.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Isto.

iz preventivnih razloga uoči utakmice obavljani informativni razgovori sa samo četiri lica, kojima su dane mjere upozorenja. Među inima, razgovor je obavljen s kulturnim Torcidinim likom, tada 18-godišnjim Žanom Ojdanićem, „poznatim maloljetnim delikventom, koji je vodeću ulogu u Torcidi osigurao drskim i nasilnim ponašanjem“, a koji je 2016. poginuo u padobranskoj nesreći.¹⁶³ Unatoč svim poduzetim mjerama, sukob je u verbalnom smislu eskalirao već pri dolasku Delija na željezničku stanicu u Split, a fizički je obračun nastao kad je kamenjem zasut autobus koji je do stadiona prevezio Zvezdine navijače. Tada su Delije razbili prozore autobusa, iskočili van te se potukli s torcidašima. Pojedinci među Delijama namjerno su se ozljeđivali žiletima ispred zgrade GSUP-a kako bi spriječili miliciju da ih odvede na stadion. „Iako se očekivala erupcija nacionalističkog skandiranja, prognoze se nisu obestinile, navodno i zbog apela rukovodstva Hajduka da navijači pomognu, a ne odmognu klub, saznanja o mogućim mjerama i radnjama organa SJS, kao i nereda koji su se desili u gradu prije utakmice.“¹⁶⁴ Suradnik Monika istaknuo je kako je sprječavanju većih nereda kumovalo privođenje dobrog dijela Zvezdinih navijača, kao i njezina vođe, Vladimira Vojvodića zvanog Vojvoda. Hajduk je na kraju svladao Crvenu Zvezdu s 2-1, no utakmica nije mogla proći bez nacionalističkog skandiranja, a upotrebjeno je nešto od preostale pirotehnike. Na sjeveru je među Torcidom bilo razmirica o tome tko je 'cinker', tj. tko je ukazao na tajno skrovište pirotehnike. U zgradu GSUP-a ukupno je privedeno 58 osoba, prekršajne prijave zadobilo je njih 30-ak, nekoliko njih kaznene, a lakše je ozlijeđeno pet Zvezdinih te jedan Hajdukov navijač. „Tokom operativnog rada koji slijedi uključit ćemo se sa SJS u daljnja raščišćavanja sa za Službu interesantnim licima. Izvori su pouzdani i podaci se mogu smatrati točnima“, stoji na kraju te potom slijedi popis svih u izvještaju imenovanih torcidaša.¹⁶⁵

10.9. S Bad Blue Boysima na putu za Beograd – članak Tomislava Židaka u *Sportskim novostima*

'I krv nam je plavo-bijela', naslov je članka objavljenog u *Sportskim novostima* 25. rujna 1989., u kojem novinar Tomislav Židak opisuje putovanje vlakom s BBB-ima u Beograd na utakmicu s Partizanom, koja se odigrala dva dana ranije. „Pet sati s navijačima Dinama na putu do Beograda, od viskija i piva pomiješanog s revoltom, do samljevenog kupea, hapšenja na željezničkoj stanici i ekstaze na stadionu JNA“, stoji u nadnaslovu. Dan poslije njegova objavljivanja Odjel za suzbijanje društveno-ekonomskog kriminaliteta GSUP-a Zagreb, dio

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

njegova Sektora za suzbijanje kriminaliteta, šalje fotokopiju članka zagrebačkom SDS-u.¹⁶⁶ Zašto bi se uopće SDS interesirao za ovaj tekst? Prije svega, rijetko bi koji jugoslavenski novinar krenuo na gostovanje s 50-ak „najelitnijih“ ekstremnih navijača te k tomu uspio objaviti prilično subverzivni članak u kojem, doduše, na sjajan i karakteristično domišljat način, bez unošenja vlastitih stavova, opisuje prosječnog BBB-a. Kažemo subverzivni članak jer treba uzeti u obzir da su *Sportske novosti* tada još uvijek na liniji obrane jugoslavenskog jedinstva te borbe protiv svih nacionalizama¹⁶⁷, iako bi baš ovaj članak po GSUP-ovu i SDS-ovu kriteriju vjerojatno bio jedan od onih koji pretjerano promoviraju „klubaštvo“, a Židak je novinar koji bi teško 'preživio' kadrovanje po njihovu ukusu. Usto je članak interesantan jer opisuje putovanje pa je sam po sebi vrijedan izvor informacija. U njemu se jasno daje do znanja da je vođa navijača Hasan koji, međutim, nije krenuo na putovanje jer je netom prije potpisao izjavu da neće napuštati grad. On je vođa BBB-a, skupine koju je „izvjesni penzionirani general proglasio 'militantnom i sjajno organiziranom hordom zla““, kako piše Židak.¹⁶⁸ Samo putovanje bilo je uobičajeno 'nabrijavanje' navijača uoči utakmice, stvaranje 'štimunga' uz puno alkohola i pjesme, a Židak ističe da su u vlaku bila dva tolerantna milicajca pa se zapjevalo i ono što se donedavno nije smjelo niti pomisliti: „Oj, Dinamo, poginut ću za te, ko Stjepan Radić za Hrvate!“¹⁶⁹ Autor stoga ne sakriva da je među navijačima prisutan nacionalni naboj, a opisuje i nezadovoljstvo BBB-a odnosima s klubom, koji ih se čak javno odrekao. Izazvali su BBB-i i manju tuču u vlaku, a odmah po dolasku u Beograd dočekao ih je odred milicije te ih potom u tišini, zabranivši im skandiranje, sproveo do stadiona JNA. Židak se nakon utakmice rastao s navijačima jer tada po „tamnim ulicama“ Beograda kreću tučnjave.¹⁷⁰ „Sve žešće, sve razuzdanije i bez kočnica. Jer, kad smo te mlade ljude pitali da li su slučajno članovi SK, samo su se nasmijali: 'Imate li neko drugo pitanje, prijatelju...“¹⁷¹

10.10. NK Dinamo želi bolje odnose s Bad Blue Boysima – sastanak uprave kluba s navijačima

Pokušaj poboljšavanja odnosa na relaciji uprava kluba – BBB dogodio se nešto više od mjesec dana od putovanja BBB-a u Beograd. Naime, 9. studenog u predvorju kuglane Ekonomskog fakulteta u Zagrebu održan je sastanak predstavnika kluba s oko 60 navijača Dinama.

¹⁶⁶ Isto, šifra 0/37-3, *Dokument 1703/27*.

¹⁶⁷ Više vidi u: Sebastian Sobota, „Raspad Jugoslavije kroz sportske događaje 1987. – 1991.“, (Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, 2017), 14-16.

¹⁶⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 1703/27*.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Isto.

Informaciju o tome zagrebački će Centar nekoliko dana kasnije poslati u Split, Rijeku i Osijek.¹⁷² Predstavništvo kluba činili su jedan neidentificirani član uprave, trener Dinama Josip Kuže te tadašnji igrač Dinama Davor Šuker, a glavnu riječ vodio je član uprave, koji je upozorio navijače da „paze što pričaju“ jer se radi u „vrlo složenim uvjetima.“¹⁷³ Poanta sastanka zapravo je bila dogovoriti kupnju bubnjeva i zastava, osigurati besplatne ulaznice i novčanu pomoć navijačima, a član uprave naglasio je kako „nisu došli raditi diverziju.“¹⁷⁴ Isti je „kao cilj ovih zajedničkih sastanaka istaknuo potrebu stvaranja što jače pozicije navijača s namjerom da uprava NK Dinama može tražiti od radnika SUP-a da ne teroriziraju i ne maltretiraju navijače. U nastavku je iznio da organiziranje navijača po drugim pitanjima nije kompetencija kluba.“¹⁷⁵ Sastanku su prisustvovali Židak i još jedan hrvatski sportski novinar, Darko Tironi, budući glavni urednik *Sportskih novosti*, a njih je član uprave zadužio za bolju suradnju s navijačima. „Potom je istaknuo da je ova inicijativa isključivo djelo Velimira Zajeca i igrača, koji su uz navijače. U slučaju da se ne dogovore, istaknuo je član uprave, prvo bi 'odletjela glava' Zajeca, te da navijači moraju biti svjesni da ih ne vole baš svi.“¹⁷⁶ Spomenuta je mogućnost da se baklje unose preko uprave kluba, i to ukoliko ne bi završavale u terenu, a potom su Kuže i Šuker obavijestili navijače da bi u najkraćem roku trebali dobiti besplatne ulaznice, jednu veliku zastavu i novac za bubnjeve. „Navijači su tražili u nastavku, da ih prilikom puta na gostovanja ne prate radnici milicije, te postavili pitanja zašto su postavljene pregradne šipke na sjevernoj tribini NK Dinamo i zbog čega TV Zagreb ignorira navijače na sjevernoj tribini, a kao primjer su naveli da se uvijek prilikom postignutog pogotka NK Dinamo na TV-u prikazuje zapadna tribina stadiona.“¹⁷⁷ Sljedeći se sastanak trebao održati u prostorijama kluba tjedan dana kasnije, no, ukoliko je do njega uopće došlo, u dokumentima o tome nema nikakva zapisa.

10.11. Hrvatski nacionalizam u Jugoslavenskoj narodnoj armiji – navijači na služenju vojnog roka

„Predmet: operativna zapažanja za Duića Gorana, desetara-isluženika i Pandža Renata, vojnika isluženika“, stoji u informaciji koju republički SDS šalje zagrebačkom Centru 9. studenog 1989.¹⁷⁸ Duić i Pandža, dva Zagrepčanina, odslužili su vojni rok u Surdulici u rujnu iste godine te su obojica prošli kroz mjere Kontraobavještajne službe, odnosno Organa bezbednosti (dalje:

¹⁷² Isto, šifra 0/37-2, *Dokument I-1757/11*.

¹⁷³ Isto.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Isto, šifra 0/37-3, *Dokument I-2274/3*.

OB) JNA, zbog djelovanja s pozicija „hrvatskog nacionalizma“ i „građanske desnice“. ¹⁷⁹ „Mišljenja smo da bi ova lica trebalo sagledavati kroz OI Stadion“, sugerira republički SDS, iako je pomalo nejasno zašto bi to vrijedilo za Duića s obzirom kako se nigdje na navodi da pripada nekoj od navijačkih skupina niti su njegovi 'griješni' vezani uz navijaštvo. ¹⁸⁰ U prilogu se nalaze dvije službene zabilješke s oznakom: „VOJNA TAJNA, strogo povjerljivo“, a koje je sastavio OB JNA. ¹⁸¹

20-godišnji Duić, student ekonomije, priznao je prilikom „raščišćavajućeg razgovora“ s OB-om kako je u lipnju 1988. u Zagrebu ispisao parolu 'Oslobodite Janeza Janšu', što se doticalo tadašnjeg suđenja Janši od strane JNA zbog djelovanja u časopisu *Mladina*. ¹⁸² Ovaj mladić, koji nije bio član SKJ, istaknuo je kako je parolu napisao zbog „nedovoljne informiranosti i političke nezrelosti“ te na temelju televizijskih vijesti i nekoliko članaka u *Mladini* i zagrebačkom *Studentskom listu*. ¹⁸³ Drugi grijeh koji je Duić počinio bile su dvije napisane pjesme tijekom boravka na logorovanju. Jedna od njih zove se 'Jednog divna jutro', a ona sadrži sljedeći komprimirajući stih: „Svinje sa zlatom na ramenima, smatraju nas totalnim kretenima, gone nas i tretiraju kao stoku, da bi zadatak izvršili u roku.“ ¹⁸⁴ Duić se opravdavao rekavši kako su te dvije pjesme nastale u „vrijeme najžešćih previranja na Kosovu“ te da ih je napisao u „navodno teškom psihičkom stanju i pod uticajem komentara vojnika koje je čuo na logorovanju.“ ¹⁸⁵ Također, prije nego li je otpušten iz vojske, primio je pismo od izvjesnog Tonija iz Zagreba, koji mu javlja kako je prema dogovoru ukrao boju, a na kraju pisma stoji pozdrav „Vivat praha“. ¹⁸⁶ S obzirom na prije ispisanu parolu, upozorava se na kraju zabilješke, postoji mogućnost da Duić počinio isto djelo.

Puno opravdanije jest Pandžino svrstavanje u okvire *akcije Stadion*. Radi se o 19-godišnjem studentu novinarstva te vatrenom navijaču Hajduka, članu zagrebačkog ogranka Torcide te osobi s tvrdim političkim stavovima. Preko poznatog časopisa za navijače, *Supertifo*, Pandža je uspostavio kontakte s navijačima iz Španjolske, Italije, Francuske i Grčke, a po odlasku iz Surdulice trebao je nabaviti pirotehniku, što je dogovorio s talijanskim navijačima. Zanimljivo, među imenima koja se kreću u njegovoj grupi navijača spominje se ono danas uglednog

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Isto.

sociologa, tada 25-godišnjeg Benjamina Perasovića, koji se poput spomenutog Lalića zanima za navijačku supkulturu. Pandža je OB-u iskreno saopćio vlastito viđenje navijačkih sukoba, odnosno kako se oni velikim dijelom odvijaju po nacionalnoj liniji. „Ne podržava politiku Miloševića i smatra da Srbi u Kninu nisu ugroženi, uz obrazloženje da su se na proslavi Kosovskog boja u Kninskoj krajini čule pesme ('Tamo daleko', 'Ko to kaže, Srbija je mala') istovremeno navodeći da kada bi on zapevao u Zagrebu 'Ustaj bane, Hrvatska te zove', on bi jednostavno bio pretučen.“¹⁸⁷ Pandža je istaknuo kako je svoje stavove izgradio za vrijeme školovanja te da su na njega utjecale novine *Danas* i *Vjesnik*, a nije se libio reći da je odbio stupiti u SKJ te da podržava slovenske zahtjeve za civilnim služenjem vojnog roka, kao i konfederalističko uređenje SFRJ-a. Pomalo karakteristično za ovakve tvrde nacionaliste Pandža je istovremeno pobornik zapadne demokracije i višepartijskog sustava te jednonacionalne države, odnosno protjerivanja svih Srba iz Hrvatske, koje pak mrzi jer su mu četnici ubili ujaka u Kninu. „Iznosio je tezu da su Muslimani cvet hrvatskog naroda i da je za stanje na Kosovu krivo srpsko rukovodstvo. Jednom prilikom je u društvu vojnika, podstaknut pevanjem pesme 'Marjane, Marjane' harmonikašu rekao da ih ne opterećuje pesmom, jer bi on mogao zapevati pesmu u originalnoj verziji.“¹⁸⁸

10.12. Rezime dosadašnjih saznanja – izvještaj o akciji Stadion ide u Beograd

Nešto manje od osam mjeseci nakon što je pokrenuta *akcija Stadion* republički SDS napravio je rezime dosadašnjih saznanja te izvještaj poslao u savezni SDS.¹⁸⁹ Dokument je datiran 5. prosinca te na precizan način, bez eventualne selekcije informacija, nastoji prikazati dosad učinjeno te obim navijačkog problema u SR Hrvatskoj. Ovo ističemo jer je prema nekim autorima uslijed sve jače decentralizacije postojala selekcija informacija koje su se slale saveznom SDS-u.¹⁹⁰ S druge strane, ne možemo sa sigurnošću znati što je sve u okviru *akcije Stadion* trebalo ići u Beograd ili što eventualno nije išlo.

Sve u svemu, osim općenitih informacija o tome zašto je akcija uopće pokrenuta te koje se mjere koriste u istraživanju, SDS SRH ističe kako je identificirana većina pripadnika Torcide, BBB-a, Armade i Kohorte, kao i 32 „nosioca sigurnosno relevantnih aktivnosti“.¹⁹¹ Izvještaj ne donosi neke nove ili dosad nepoznate informacije pa među inim piše kako su navijači uglavnom stariji maloljetnici ili mlađi punoljetnici, „u određenoj mjeri indoktrinirani nacionalističkim

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto, *Dokument I-1757/15*.

¹⁹⁰ Radelić, Marijan, Barić, Bing i Živić, 83.

¹⁹¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument I-1757/15*.

idejama“.¹⁹² Također, porijeklo njihovih obitelji najčešće je ruralno, a oni sami, ukoliko su zaposleni, obavljaju uglavnom slabije plaćene poslove. Skloni su svim oblicima „krimogenog i asocijalnog ponašanja“, a postaju i sve agresivniji prema pripadnicima milicije.¹⁹³ Dokument potpisuje načelnik Darko Starčević, a završava sljedećim riječima: „Dosadašnje analize također ukazuju da korijeni navijačkog huliganizma, koji kasnije prerasta i u kompleksne incidente bilo koje vrste, izrastaju iz globalnih društvenih uvjeta, kao što je sadašnja društveno-ekonomska i politička kriza, koja sve veći broj pripadnika mlade generacije dovodi u stanje frustriranosti, što se zatim vidljivo manifestira kroz njihovo ponašanje na sportskim priredbama ili u vezi s ovim priredbama.“¹⁹⁴

Savezni SDS potom je informaciju, odnosno prilog pod nazivom „Neka bezbednosno interesantna saznanja RSUP SR Hrvatske o akterima vandalskog ponašanja na sportskim priredbama“ 12. veljače 1990. dostavio svim republičkim Službama.¹⁹⁵ Prilog je zapravo gorenavedeni izvještaj o akciji Stadion, a savezni SDS u uvodu iznosi neka vlastita zapažanja: „Prema raspoloživim saznanjima Službe, navedene pojave sa sličnim, pa i identičnim karakteristikama, prisutne su na celom području zemlje, gde klupska pripadnost dobija sve više isključivo nacionalna opredeljenja simpatizera, što kroz nacionalistička istupanja navijača i ekscesno ponašanje na stadionima, sasvim izvesno, pretili da preraste u međunacionalnu sukobljenost s mogućim težim bezbednosnim i političkim posledicama.“¹⁹⁶ Također, savezni Centar ističe već poznatu činjenicu da navijači nacionalističke oblike ponašanja ispoljavaju izvan sportskih manifestacija te se navode primjeri poput aktivnosti Delija u društvu 'Sava' iz Nove Pazove, kao i ponašanje Vardarovih navijača na mitingu solidarnosti u Skoplju. Na kraju dokumenta, kojeg potpisuje načelnik uprave Radoslav Lukić, republičke se Službe pozivaju da u svojim sredinama identificiraju takve pojave te u suradnji sa SJS-om pravovremeno reaguju.¹⁹⁷

10.13. 'HDZ - Hajduk Dinamo zajedno' – ususret prvim višestranačkim izborima

Mjesec dana prije prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj stadion Poljud postao je svojevrsno poprište izborne kampanje. Doduše, u prvom je planu bilo isticanje bratstva dvaju hrvatskih klubova koje je na toj utakmici doživjelo svojevrsnu kulminaciju, no transparenti koji su

¹⁹² Isto.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto, *Operativna informacija broj 39*.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto.

osvanuli na tribinama, poput 'HDZ – Hajduk Dinamo zajedno' ili 'BBB za HDZ', imali su sasvim izvjesne političke konotacije. Natiskalo se na poljudskim tribinama tog 18. ožujka 45.000 - 50.000 ljudi, a Dinamo je svladao Hajduk s 3-2. Arhiva SDS-a, međutim, donosi samo kratku preliminarnu informaciju o toj utakmici, odnosno splitski Centar vlastita saznanja šalje u Zagreb dva dana uoči utakmice.¹⁹⁸ Bilo je sasvim evidentno da je vladao veliki interes za utakmicu, što stoji na početku informacije, pa tako i među BBB-ima kojih se očekivalo oko 2.000¹⁹⁹, „a za koje naši izvori kažu da su idejni pripadnici HDZ-a i da bi sa sobom mogli donijeti transparente sa šahovnicama.“²⁰⁰ Splitska je Služba procjenjivala da će BBB-i uzvikivati ime Franje Tuđmana, Torcida ime Savke Dabčević-Kučar, a zapadna je tribina navodno trebala skandirati Ivici Račanu. To se naposljetku nije dogodilo, a sintezu takve vrste između tribina možda je bilo naivno očekivati, iako se radi o saznanjima Službe. „Torcida, uz podršku uprave kluba i pojedinih svojih vođa, priprema širok kolorit zastava i transparenta, a kao uslov njihovog mirnog i korektnog ponašanja, od uprave kluba zahtijevaju unošenje transparenta sa starim hrvatskim grbom.“²⁰¹ S obzirom na aktualni politički trenutak te već raspisane izbore milicija je u dogovoru s upravom kluba dopustila unošenje zastava sa šahovnicom.²⁰² Naposljetku se upozorava kako se zbog određenih nerazjašnjenih računa sukob Torcide i BBB-a ne smije otpisati.²⁰³ Iako nije jasno o kojim se nerazriješenim računima moglo raditi, a sloga je dviju skupina na stadionu bila nikad veća, nakon susreta uistinu se dogodio sukob. Tada je, naime, u tučnjavi na željezničkoj stanici jedan od torcidaša na glavu BBB-ovog Marijana Šimića bacio betonski blok, a potonji je s kontuzijom mozga završio nekoliko dana u komi te naposljetku s trajnim posljedicama po zdravlje. O tome u dokumentima također nema nikakvih informacija, no radi se o poznatoj epizodi koja je zahladila odnose BBB-a i Torcide.²⁰⁴

10.14. 'Nedjelja 13.'²⁰⁵

„Ako se u skoroj budućnosti u nas otvorenije i masovnije sukobe organi javnog reda i demonstranti te mase izravnije napadnu organe javnog reda i simbole vlasti, to će se – bar u nekim sredinama – s najvećim stupnjem vjerojatnoće dogoditi u povodu nekog nogometnog

¹⁹⁸ Isto, *Dokument 04-299/1-H.A.M.S.*

¹⁹⁹ Točnu brojku ne možemo ustanoviti, no općepoznato je da je na toj utakmici bio jako veliki broj navijača Dinama. Spominju se brojke i do njih 8.000, 9.000.

²⁰⁰ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 04-299/1-H.A.M.S.*

²⁰¹ Isto.

²⁰² Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 205.

²⁰³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 04-299/1-H.A.M.S.*

²⁰⁴ Prnjak, 62.

²⁰⁵ Naslov preuzet prema istoimenom dokumentarcu Al-Jazeera Balkans.

susreta ili nakon njega. U tome će se – s još većim stupnjem vjerojatnoće – kao začetnici ili udarne skupine pojaviti upravo današnje skupine navijača.²⁰⁶

Gotovo sve mjere i metode koje je republički SDS provodio u okviru *akcije Stadion*, surađujući s pripadnicima SJS-a, zakazale su tog 13. svibnja 1990., kad se trebala odigrati u rezultatskom smislu prilično nebitna, no zbog aktualnog političkog trenutka, tjedan dana nakon izborne pobjede HDZ-a, posebice rizična utakmica između Dinama i Crvene Zvezde. Nažalost, na takav zaključak ne upućuju nekakva nova saznanja, jer dokumenti na koje smo naišli u arhivi SDS-a nisu ništa drugo doli suhoparna izvješća GSUP-ovih operativnih dežurstava, koja u najvećem dijelu sadrže popise privedenih prije, nakon, a nešto sitno i za vrijeme te utakmice. Ipak, na temelju prijašnjih mjera poduzetih u okviru OI Stadion te na temelju dosadašnjih saznanja o toj utakmici, od kojih samo birana možemo uzeti kao činjenična, nastojat ćemo potvrditi goreiznesenu tezu. Također, iako postoji osnovana sumnja kako je jedan dio dokumenata vezanih uz tu utakmicu naprosto 'ispario', nastojat ćemo izbjeći iznošenje popularnih 'teorija', poput one tko je 'u sjeni organizirao' prekid utakmice ili one vezane uz navodni početak rata na Maksimiru.

Kao što smo dosad već mogli primijetiti, pripadnici SJS-a, uz asistenciju SDS-a, provodili su opsežne sigurnosne mjere, odnosno imali su razrađene planove osiguranja kojih su se držali uoči tzv. utakmica visokog rizika. Tako je bilo i na utakmici Dinama i Crvene Zvezde odigranoj u Maksimiru godinu dana ranije, kad je milicija pravovremeno reagirala te spriječila izbijanje većih nereda.²⁰⁷ Na utakmici Hajduka i Crvene Zvezde, u rujnu 1989., veći navijački ispadi spriječeni su zahvaljujući tome što je glavnina najekstremnijih Delija privedena uoči utakmice, kao i njihov vođa zvan Vojvoda.²⁰⁸ Na utakmici Osijeka i Crvene Zvezde pak, odigranoj u ožujku 1990., Delije su po dolasku u Osijek dobroano pretresene, izdvojeni su najveći izgređnici te je utakmica prošla bez većih izgreda.²⁰⁹ Sve ove preventivne te odmah po djelovanju vrlo učinkovite mjere 13. su svibnja samo djelomično ili uopće nisu bile poduzete. „Prolazili smo ceo grad, a nismo legitimisani nijedanput“, kao što u dokumentarnom filmu 'Nedjelja 13.' kaže jedan od Delija, koje su cijelo jutro po Zagrebu radili nereda, sukobljavajući se s grupicama BBB-a.²¹⁰ Ističe to i general Mate Laušić, tadašnji načelnik operativnog dežurstva GSUP-a i tog dana pomoćnik zapovjednika osiguranja za grad, osoba s bogatim iskustvom u

²⁰⁶ Vrcan, 32.

²⁰⁷ Vidi str. 28.

²⁰⁸ Vidi str. 37-39.

²⁰⁹ Vidi str. 34.

²¹⁰ Igor Grahovac: „Nedjelja 13.“, Al-Jazeera Balkans, youtube.com, pristup: 13. 4. 2018.

osiguranju.²¹¹ U stanicu milicije Maksimir, kao što se vidi iz izvješća GSUP-ovog operativnog dežurstva, zbog tučnjave u Parku Maksimir prijepodne su privedena 42 Zvezdina navijača.²¹² Nevezano pak samo za tučnjavu u parku Laušić barata brojkom od ukupno 55 privedenih Delija prije utakmice, dodajući da je taj broj trebao biti preko njih stotinu.²¹³ Na maksimirskom južnom stajanju tako su se našli, između ostalih, dobar dio „kolovođa“ i najekstremnijih Delija, među njima i Goran Pecić, popularniji kao Peca Panker.²¹⁴ Osim što su pjevali četničke pjesme poput 'Druže Tito, tebe Srbi lažu, oni vole generala Dražu', što je prema dostupnom nam materijalu bilo prvi put da se na stadionu pjevaju četnički stihovi, 40-ak minuta prije zakazanog početka nekoliko je Zvezdinih navijača utrčalo u teren s velikim transparentom 'Delije iz Knina'. Umjesto da milicija ove izgređnike privede oni su ih vratili na južno stajanje. Isto se dogodilo kad su Delije zapalile zastavu SR Hrvatske, skinutu s jarbola. Nedugo zatim, po nekakvoj navijačkoj inerciji, otpočelo je uništavanje inventara na južnom stajanju, a potom i uzajamno gađanje raznim predmetima na relaciji s istočnom tribinom. Vidjevši da su snage reda prilično 'mekane' u svom postupanju, Delije su se probile na gornju etažu južne tribine i tamo se sukobile s nekoliko ekstremnih navijača Dinama, ali i s tzv. običnim navijačima. Sustav osiguranja u tom se trenutku počeo raspadati. Sami plan osiguranja, međutim, bio je uobičajen i dobro izrađen, ističe Laušić.²¹⁵ Problem je bila provedba tog plana, ali i činjenica da su šefovi osiguranja utakmice na čelu s tadašnjim inspektorom GSUP-a Milanom Dupalom bili ljudi koje je ta zadaća zapala po prvi put. Takoreć bili su 'druga liga'. Prema Laušiću, u osiguranju takvih visokorizičnih manifestacija ranije su dogovorene smjene timova, i to jer se prilika htjela dati ljudima koji su svoj posao dobro obavljali, no nikada nisu dobivali takve zadatke.²¹⁶ Dotad je osiguranjem visokorizičnih utakmica rukovodio sekretar zagrebačkog SUP-a Mirko Pečar, koji je uvijek birao iste ljude, među inima i Laušića. „Treći uzrok kaosa“, kako secira Laušić, bila je činjenica da pripadnici SJS-a nisu bili adekvatno opremljeni, što pripisuje pritisku javnog mnijenja, posebno sportskih novinara koji su uporno propitkivali zašto su milicajci opremljeni „kao da idu u rat“.²¹⁷ Sukladno tomu, donesena je odluka da većina njih nema, pokazalo se, potrebnu opremu. „Odgovornost za događaje 13. svibnja snose zapovjednici, koji su sve

²¹¹ Birtić, 35.

²¹² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 511-18-15/1-7525*.

²¹³ Birtić, 36.

²¹⁴ Poznata je njegova izjava prije utakmice kako nije došao samo gledati utakmicu, već i „malo nacionalistički ispadi i tako to...za Dražu, vojvodu Vuka i tako...“. Na pitanje novinara što očekuje izjavio je da će „bit krvavo“: [youtube.com](https://www.youtube.com/watch?v=...), pristup: 8. 4. 2018.

²¹⁵ Birtić, 40.

²¹⁶ Isto, 39.

²¹⁷ Isto, 46.

uočavali, konstatirali, ali nisu ispravljali, reagirali, niti tražili od policajaca da postupaju drukčije“, zaključuje Laušić.²¹⁸

U već spomenutoj emisiji '1992 Navijač', emitiranoj na Vinkovačkoj televiziji, Dinamov vođa navijača Zoran Puvača priča kako je utakmicu pratio sa sjevera, a dan kasnije završio je na informativnom razgovoru.²¹⁹ Navodno je sljedećih tjedan dana dolazio na razgovore, a prilikom jednog od njih obratio se milicajcu sljedećim riječima: „Nećete vi dugo, još malo pa Tuđman dolazi.“ Milicajac je nato reagirao izvadivši pištolj na stol te potom rekavši: „Ovo je za tebe i za Tuđmana, čekamo vas.“²²⁰ Bilo da je priča istinita ili nije, ona na nepogrešiv način dočarava aktualnu, ispolitiziranu i gotovo paranoidnu atmosferu u društvu. Taj paranaoidni element poglavito je bio izražen kod velikog broja milicajaca, prije svega onih srpske nacionalnosti. Poznata je činjenica da je nacionalni sastav tijela RSUP-a odudarao od nacionalne strukture stanovništva SR Hrvatske, ali i da su oružane snage pobunjenih Srba dobrim dijelom nastale na postojećim strukturama RSUP-a/Ministarstva unutarnjih poslova (dalje: MUP). Velik dio srpskih milicajaca tada je već potpao pod utjecaj propagande iz Beograda, a raznorazne najave od strane radikalnih elemenata iz HDZ-a svakako nisu pridonijele smanjenju napetosti.²²¹ Uslijed navedenoga, nije sasvim nemoguće kako su u krahu cijelog sustava zapovijedanja, kojim su na toj utakmici rukovodili većinom Srbi, svoju ulogu odigrale emocije, tj. ono čime Laušić pokušava obrazložiti „neenergičnost“ milicajaca.²²² Nažalost, mnogi brojne propuste zabilježene na toj utakmici gledaju upravo i isključivo kroz sukob Hrvata i Srba, konkretno kroz srpsku agresiju na Hrvatsku koja će uslijediti. To u svojoj knjizi, koju ovdje koristimo kao izvor, radi i Tomislav Birtić, kad pokušava 13. svibnja prikazati kao „brižljivo planirani uvod u agresiju na Hrvatsku“.²²³ Kontekst je to koji je neizbježan, no koji se prečesto zlorabi u dnevno-političke svrhe. Ti isti koji ga zlorabe i sami rade propust, ne uzimajući u obzir činjenicu da se utakmica odvijala u kontekstu institucionalnog raspadanja države.

²¹⁸ Isto, 42.

²¹⁹ Pomalo je čudno što prema Puvači nije poduzeta mjera zadržavanja u stanici za vrijeme trajanja utakmice, no moguće je da je u tom razdoblju već stupila nova generacija vođa. Problem je u tome što od studenog 1989. do rujna 1990. nema osobitih informacija o BBB-ima, pogotovo o njihovim vođama.

²²⁰ „1992 Navijač Zoran Puvača Klokani“, 20. 3. 2014., youtube.com, pristup: 18. 6. 2018.

²²¹ Radelić, Marijan, Barić, Bing i Živić, 199.

²²² Birtić, 49.

²²³ Isto, 48.

10.15. Finale Kupa Maršala Tita – utakmica Crvene Zvezde i Hajduka igra se u „složenoj političko-bezbednosnoj situaciji“

Šest dana nakon neodigrane maksimirske utakmice u Beogradu na stadionu JNA na rasporedu je bilo finale Kupa Maršala Tita između Crvene Zvezde i Hajduka, još jedan izazov sa sigurnosnog aspekta. Odmah nakon dokumenata o utakmici Dinama i Crvene Zvezde nailazimo na dopis saveznog SUP-a, u kojem se od RSUP-a SRH traže informacije o dolasku navijača na finalni susret, a kojeg potpisuje savezni sekretar Petar Gračanin.²²⁴ U Beogradu su očekivali oko 40.000 gledatelja te dolazak oko 2.500 torcidaša, kojima bi se mogli pridružiti BBB, Armada i Kohorta. Također, poziva se na veći oprez s obzirom na „nemila događanja“ u Zagrebu te s obzirom na „složenu političko-bezbednosnu situaciju u zemlji“.²²⁵ Dan prije utakmice, 18. svibnja, pojavljuju se fragmenti akcije Stadion po standardnom obrascu. SDS Split šalje SDS-u SRH informaciju o putovanju Torcide u Beograd.²²⁶ Očekivalo se njih 1.500 te su trebali ići redovnim vlakom, a ne „specijalnim vozom“, kako je pisalo u beogradskom dopisu. Zbog „nemilih događanja“ u Zagrebu pak najekstremniji dio Torcide „živi za 19.5.“²²⁷ Navodno su se „u cilju osobne zaštite“ planirali naoružati noževima, a splitski Centar nije isključivao mogućnost da sa sobom ponesu vatreno oružje te „pružno napravljene eksplozivne naprave“.²²⁸ Također, planirali su napraviti pirotehnički spektakl, a zbog želje za osvetom na utakmicu se očekivao dolazak BBB-a.²²⁹ To su ujedno posljednje informacije o toj utakmici, koja je naposljetku prošla bez većih izgređa.

21. svibnja RSUP SRH SDS-ov I. odjel izradio je saznanja o OI Stadion. Dokument je to na tri stranice istovjetan, od riječi do riječi, onome nastalome u prosincu 1989. godine.²³⁰

10.16. 'Skinite zastavu' – prekinuta utakmica Hajduka i Partizana

Još jedna u nizu 'povijesnih' utakmica u procesu raspada Jugoslavije bila je ona između Hajduka i Partizana, koja je tog 26. rujna, za razliku od maksimirskog susreta Dinama i Crvene Zvezde, započela, no prekinuta je u 73. minuti da bi bila registrirana rezultatom 3-0 za goste. Torcida je te večeri na Poljudu bila osobito 'raspoložena', prekidavši zbog dimnih bombi utakmicu u dva navrata, a dvije minute poslije zgoditka Partizana za 2-0 provalila je u teren te konačno prekinula utakmicu. Suci te igrači Partizana munjevito su se sklonili s terena da bi nakon

²²⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Depeša sp. br. 10691.*

²²⁵ Isto.

²²⁶ Isto, *Dokument 04-299/2-H.A.*

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Isto, *OI Stadion - saznanja.*

nekoliko trenutaka otpočelo skandiranje 'Skinite zastavu'. U anarhiji koja je zavládala na terenu, na kojem se nalazilo više stotina navijača, poveća se grupa zaletila na južni dio stadiona te sa službenog jarbola onkraj semafora skinula jugoslavensku zastavu, zapalila ju, te ju takvu vratila na jarbol. Cijeli je stadion u oduševljenju počeo skandirati 'Hrvatska, Hrvatska', a potom zapjevao pjesmu 'A sad adio'. Za većinu od 20.000 gledatelja Jugoslavija je već tada bila maglovit pojam, pogotovo u kontekstu srpske pobune u okolici Knina koja je započela nekoliko tjedana ranije. Tijekom utakmice mogla su se čuti skandiranja 'Franjo Tuđman', 'Hrvatska liga' i sl., iako su u jednom trenutku igrači Partizana zbog maestralne igre nagrađeni sramežljivim pljeskom sa zapadne tribine. Netom izabrani gradonačelnik Splita Onesin Cvitan nakon prekida je s tartan staze uz pomoć megafona pozvao navijače da se vrate na tribine, no takvo što je bilo iluzorno očekivati. Reakcija malobrojnih, po novome pripadnika MUP-a, bila je gotovo pa nikakva. S obzirom na kadrovske promjene koje su već započele u MUP-u možda je njihova 'neenergičnost' bila vođena emocijama, što su navijači itekako 'iskorištavali', a što ćemo potkrijepiti primjerom u jednom od nadolazećih poglavlja.

Jedan jedini dokument koji nalazimo u arhivi SDS-a, a koji je vezan uz tu utakmicu, jest onaj koji riječki Centar 1. listopada šalje u zagrebačku i splitsku centralu.²³¹ Tiče se telefonskog razgovora Mate Vuksana, vođe riječke Torcide, s izvjesnim Vicom iz Splita, za kojeg se pretpostavlja da je pripadnik Torcide, a koji su njih dvojica vodili 29. rujna. Nad Vuksanom je primjenjivana mjera TKTR-a: „Vice iz Splita objašnjava Vuksanu da oni u Splitu imaju podršku od Hajduka kao i od HSS koja smatra da su dobro napravili. 'Isto kao kad su 900. zagrebačka omladina zapalila mađarsku zastavu'. Vice smatra da zbog svog ponašanja Torcida neće snositi posljedice.“²³²

10.17. Navijački ekstremizam umjesto „nacionalističkih ispada“ – utakmica Rijeke i Crvene Zvezde

Kao što smo mogli primijetiti, arhiva SDS-a oskudna je dokumentima iz perioda smjene vlasti, što će se početi mijenjati s rujnom 1990., od kada zbog promjene 'diskursa' u fokusu nisu više „nacionalistički ispadi“, već uglavnom navijački ekstremizam sam po sebi. S obzirom da je Jugoslavija kao državna zajednica šestero republika još uvijek postojala 29. rujna igrala se prvenstvena utakmica između Rijeke i Crvene Zvezde, okarakterizirana kao „sportska manifestacija visokog rizika“, koja se održava u „složenim sigurnosnim uvjetima“.²³³

²³¹ Isto, *Dokument sp. 7/79*.

²³² Isto.

²³³ Isto, šifra 0/37-2, *Dokument sp. 7/76*.

Dan prije utakmice riječki je Centar imao informaciju kako će Armada u 68. minuti napraviti veliku bakljadu, a potom izazvati prekid, i to po uzoru na Torcidu tri dana ranije.²³⁴ Prema riječima Danijela Smaile, jednog od vođa Armade koji je postao Službin doušnik, trebalo se dogoditi „veliko sranje“, što je vidljivo iz izvještaja koji riječki Centar šalje u Zagreb, a koji nije numeriran te je napisan kemijskom olovkom.²³⁵ U svemu im se trebala pridružiti Torcida, i riječka i splitska. Istoga dana Stanica milicije za poslove na granici i moru, tj. njezina ovlaštena osoba Dalibor Gučić, sastavio je izvještaj o bakljadi koju je Armada planirala napraviti oko 65. minute.²³⁶ Izvor te informacije bila je „operativna veza koja želi ostati anonimna“, a bakljada je trebala nastati za potrebe novog kalendara u 1991. godini.²³⁷ Trebala je to biti najveća bakljada do tada na Kantridi, a informacija se ne dotiče eventualnog prekida, dok je njezin primarni cilj bilo otkriti na koji se način planira unijeti pirotehnika, što je pak ostalo pod znakom upitnika.

Crvena Zvezda je tu utakmicu pobijedila nakon izvođenja jedanaesteraca, što je bilo novo pravilo prilikom neodlučena rezultata u prvenstvu, a planirana bakljada uistinu se dogodila. Također, tijekom drugog poluvremena pripadnici Armade gađali su policiju kovanicama i petardama te su ih psovali i vrijeđali, no do prekida naposljetku nije došlo. Ne vidi se to iz nekakvog SDS-ovog izvještaja, već iz službenih bilješki i informativnih razgovora koje je radila „MUP – SUP Rijeka“, kako piše u lijevom gornjem kutu zapisnika, iznad čega je otisnuto „Socijalistička Republika Hrvatska“.²³⁸ Izjave su uzimane od više desetaka izgređenika koji su se, djelomično revoltirani rezultatom, nakon završetka utakmice sa svoje zapadne tribine uputili izvan stadiona prema istočnoj, gdje su bile smještene Delije, te kamenjem gađali sve što su mogli. Na južnoj su tribini razbijena stakla na zgradi uprave NK Rijeke te je došlo do fizičkog obračuna s policijom, no ne i do direktnog okršaja s Delijama. Prekid utakmice gotovo nitko od privedenih ne spominje izuzev Jerka Vrankovića, jednog od vođa Armade, koji priča o bakljadi započetoj oko 60. minute: „Tada nam nije bila namjera da utakmicu prekinemo i da uđemo u teren, već smo to prije par dana pričali na Delti kad smo trebali putovati u Split kad je igrala Rijeka i Hajduk, pa nam iz neutvrđenih razloga nisu došli autobusi. Zbog ovog nezadovoljstva što nismo mogli putovati u Split, tada je Krmek Darko kao organizator tog

²³⁴ Isto, *Dokument sp. 7/77*.

²³⁵ Izvještaj nastaje kao svojevrsna dopuna prethodne depeše sp. 7/77, a potpisuje ga čelni čovjek riječkog Centra Krešimir Juričić.

²³⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2, *Dokument 14/90*.

²³⁷ Isto.

²³⁸ Službene bilješke i zapisnici o uzimanju izjava numerirani su običnom olovkom od broja 115 do broja 170: HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2.

putovanja bio rekao da će na utakmicu NK Rijeke i Crvene Zvijezde prvi uletjeti na teren sa zastavom i staviti je na centar igrališta, ali to nije napravio.“²³⁹ Inače, autobusi za Split nisu došli jer je dio novca predviđen za plaćanje prijevoza bio otuđen, a 29-godišnji Krmek bio je osoba zadužena za odnose s upravom Rijeke. Još je 28. rujna nastala službena zabilješka operativnog radnika Mladena Komadine, u kojoj stoji da bi zbog neodlaska u Split moglo doći do revanšizma od strane navijača, ali i kako uprava kluba razmatra mogućnost da na stadion ne pusti članove Armade bez plaćene ulaznice, „što je do sada bila uobičajena praksa“.²⁴⁰ Glede Krmeka, on je nekoliko dana prije derbija automobilom razvezao mlađe pripadnike Armade, koji su s brodova krali baklje i rakete, većinu toga na otoku Krku. Pomalo nejasno, policija je od Krmeka uzela izjavu dan poslije Vrankovićeve, no u zapisniku nema nikakva spomena o njegovim eventualnim namjerama da izazove prekid ili utrči u teren.²⁴¹

10-ak dana nakon ove utakmice SUP Rijeka šalje MUP-ovom Sektoru za operativne poslove u Zagrebu informaciju kako je izvršeno „izvanredno osiguranje utakmice Rijeka – Hajduk“, odigrane na Kantridi 10. listopada. Ponašanje obiju navijačkih skupina bilo je na „zavidnoj razini“, stoji u kratkoj informaciji.²⁴²

10.18. Bad Blue Boysi ostaju sigurnosni problem – utakmica Dinama i Atalante

Prvo organizirano putovanje BBB-a izvan Jugoslavije odigralo se potkraj rujna 1990., kad je momčad Dinama gostovala kod Atalante u Bergamu, u sklopu Kupa UEFA-inog natjecanja. O tome u arhivi SDS-a ne nalazimo informaciju, no ne bismo li bolje razumijevali dokumente o uzvratnoj utakmici u Zagrebu, odigranoj tjedan dana kasnije, potrebno je opisati događaje s tog gostovanja. Utakmica je završila bez pogodaka, a glavni protagonisti ionako su bili navijači Dinama i Atalante. Na susret je doputovalo oko 1.500 dinamovaca, koji su se sada trebali 'dokazati' na europskoj sceni. Možemo slobodno kazati kako su BBB-i u tome uspjeli, a neredi koje su izazvali zauzimaju posebno mjesto u njihovoj 'navijačkoj historiografiji'. Kulminacija se zapravo dogodila još uoči susreta, kad su se sukobljavali s lijevo orijentiranim navijačima Atalante, a k tome su izazvali masovnu tučnjavu s karabinjerima. Za vrijeme same utakmice napravili su prekid od nekoliko minuta, ubacivši u teren golemu količinu pirotehnike. Tada je već postalo jasno kako najekstremniji navijači iz Zagreba postaju ili bolje rečeno ostaju neka vrst sigurnosnog problema bez obzira na garnituru koja je na vlasti. BBB-i će u vrlo kratkom

²³⁹ Isto, *Zapisnik o uzimanju izjave Jerko Vranković.*

²⁴⁰ Isto, *Informativni razgovori s direktorom NK Rijeke Josipom Malinovićem i s članom uprave Duškom Devčićem.*

²⁴¹ Isto, *Zapisnik o uzimanju izjave Darko Krmek.*

²⁴² Isto, *Dokument 02/D-10106/90.*

periodu od huligana s nacionalističkim predznakom postati 'obični' huligani, a pomalo paradoksalno, zbog protivljenja promjeni imena kluba uskoro će zaraditi status svojevrsne opozicije te naposljetku etiketu 'komunističkih provokatora', da se poslužimo samo jednom od brojnih inačica kako su se nazivali ovi navodni socijalistički neprijatelji države.

Jedan od bitnih uzročnika nereda u Bergamu, osim samih huliganskih motiva, bili su tadašnji loši odnosi BBB-a s upravom kluba. Naime, u srpnju 1990. osnovan je fan klub, koji je i organizirao putovanje u Italiju, a u čijem su inicijativnom odboru bili Vlado Ćosić zvan Ćos, Goran Kovač poznatiji kao Macko, izvjesni Bruno, te od ranije nam poznati Antun Macukić zvan Mac. Nesreća je bila u tome što je uprava tik pred utakmicu u Bergamu odlučila prodati prostorije obećane i predviđene za djelovanje fan kluba.²⁴³

Tjedan dana nakon tog gostovanja, 3. listopada, u Maksimiru se igrao uzvratni susret. Saznanja Službe povodom te utakmice prva su koja se u opširnijoj noti dotiču BBB-a još od studenog 1989., a iz njih doznajemo kako su u slučaju nepovoljnog rezultata namjeravali izazvati prekid.²⁴⁴ Te su informacije uručene „osobno podsekretaru gospodinu Josipu Perkoviću“, a iz dokumenata je vidljivo kako na scenu stupa novija generacija vođa BBB-a.²⁴⁵ Oni su otprije bili poznati GSUP-u i SDS-u, no nisu spadali među same vođe niti su bili obrađivani mjerom TKTR-a. Jedan od njih je 20-godišnji Mateo Nikšić, kriminalno već evidentiran, koji je 2. listopada telefonski razgovarao s izvjesnim Tihomirom te mu predložio da se „pročešlja grad i utvrdi gdje su smješteni navijači Atalante, a BBB bi se postarali da se smjeste u bolnice.“²⁴⁶ Prisluškivanjem telefona istoga je dana zabilježen razgovor Kovača, tj. Macka, te neidentificiranog Brune, za kojeg možemo pretpostaviti da je bio u gorespomenutom inicijativnom odboru fan kluba. Kovač mu je prilikom razgovora saopćio kako će u slučaju lošeg rezultata „biti gadno“, jer bi tada on i njegova skupina iz Dubrave utrčali u teren te izazvali prekid.²⁴⁷ Bruno mu je nato odvratio kako bi bilo bolje po završetku utakmice porazbijati prozore uprave na zapadnoj tribini. Uslijedio je posebno interesantan dio razgovora: „Bruno je Kovača upoznao da je razgovarao s neidentificiranim Tomicom iz HDZ-a koji ih je pokušao umiriti i pridobiti te obećao prostorije BBB. Bruno je navodno odbio ovu ponudu, navodeći da BBB ne žele biti podružnica HDZ-a jer nisu svi u HDZ-u. Na kraju razgovora složili su se da BBB ne trebaju pristupiti nikome pa ni novoosnovanom Sokolu jer žele isključivo biti navijači

²⁴³ Prnjak, 177.

²⁴⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 18/26*.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ Isto.

²⁴⁷ Isto.

Dinama.²⁴⁸ Ipak, složili su se da na sastanku s HDZ-om u Gundulićevoj 23, osim njih dvojice, trebaju biti prisutni „neidentificirani“ Zlodi²⁴⁹, spomenuti Ćosić i Toni Ćalušić.²⁵⁰

Iako je utakmica u Zagrebu završila 1-1, čime je Dinamo eliminiran iz Europe, za vrijeme susreta nije bilo nereda. Oni su se u manjem obimu dogodili poslije utakmice, što je vidljivo iz dokumenta nastalog 8. listopada, koji ponovno stiže u MUP na ruke podsekretaru Perkoviću.²⁵¹ BBB-i su kamenjem gađali vozila „milicije“, kako piše u informaciji, te vojne policije, a to se saznaje iz još jednog razgovora Nikšića. On se dan nakon utakmice pohvalio Tihomiru kako je u tom pohodu predvodio klince, njih 20 do 30, da bi se potom razbježali te na Glavnom kolodvoru čekali navijače Atalante, koji se pak nisu pojavili. Nešto kasnije Nikšić je razgovarao s neidentificiranim prijateljem. „Razgovarajući o ponašanju milicije na stadionu, konstatirali su da je to sad njihova milicija, te se nemaju više s kim tući.“²⁵² Nikšić je to ilustrirao nizom primjera poput toga da su milicajci BBB-ima davali cigarete, častili ih pivom te je bilo evidentno da navijaju za Dinamo. „Nikšić je na to dodao da je na ulazu u stadion pregledan detektorom za metal, a nakon što je detektor reagirao Nikšić je rekao milicioneru da nema ništa osim značke sa zastavom i grbom Hrvatske, na što mu je milicioner rekao 'Sinko to trebaš ljubiti'. Smijući se prokomentirao je naivnost milicionera jer se on tako izvukao odnosno prikrio druge predmete koje je imao.“²⁵³ Također, iz nekog razloga Nikšić u prethodnom razgovoru s Tihomirom nije spomenuo sljedeće: „Pa poslije zna se. Ja sam ti ušao u autobus s flašom. Imao sam grlić od flaše, sve sam ih maltretirao, usrali su se od straha, sve smo porazbijali.“²⁵⁴ Nikšić završava u pomalo nejasnom tonu s obzirom da nismo mogli utvrditi na koju je utakmicu točno mislio kad je izjavio: „A sad ću ti reć jednu od ljepših stvari. Hajduk – Zvezda u Zagrebu. Narezat ćemo srbadiju na sitno, biti će ih posvuda, zamisli kad se sastanu Torcida i BBB, bit će urnebes.“²⁵⁵

10.19. Sigurnosna saznanja i prislušivanje člana Bad Blue Boysa Zvonka Hrzića

U jeku pobune Srba u Hrvatskoj u sklopu *akcije Stadion* zagrebački je Centar 'slučajno' došao do informacija relevantnih baš za sigurnosnu situaciju u zemlji. Saznanja su ponovno uručena podsekretaru Perkoviću, a tiču se 19-godišnjeg Zvonka Hrzića, koji „raspolaze operativno i

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Radi se o Darku Zlodiju, dopredsjedniku fan kluba od proljeća 1991., kad je klub sasvim profunkcionirao.

²⁵⁰ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 18/26*.

²⁵¹ Isto, *Dokument 18/27*.

²⁵² Isto.

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Moguće da je trebalo pisati u Splitu s obzirom da je Hajduk 19. prosinca te godine ugostio Zvezdu, a Dinamo tek na proljeće: isto.

sigurnosno interesantnim podacima“, što se pak primjenom TKTR-a saznalo dan nakon utakmice Dinama i Atalante.²⁵⁶ Hrzić do tada nije bio spominjan u kontekstu vođa navijača, no već je bio kazneno i prekršajno evidentiran te je spadao u jezgu Dinamovih navijača. Njega je 4. listopada kontaktirao „neidentificirani muškarac sa srpskog govornog područja“, kojeg je prema SDS-ovoj procjeni vjerojatno upoznao na služanju vojnog roka u Nišu.²⁵⁷ Kad ga je Hrzić jednom prilikom posjetio, taj mu je muškarac pokazivao puške, za koje je sada izjavio da se nalaze kod obiteljskog prijatelja u Kninu. Hrzić mu je na to rekao: „Vi ste Srbi budale. Naročito ovi u Hrvatskoj, a što oni mogu postići? Mogu pobiti nekoliko murjaka, a ovi njih sve.“²⁵⁸ Dokument, koji potpisuje načelnik Darko Starčević, završava procjenom kako Hrzić raspolaže ostalim vrijednim saznanjima te kako bi ga trebalo „zavesti u obradu“, ne bi li se saznao identitet onih u čijim je rukama završilo oružje.²⁵⁹

10.20. Riječke Delije ne vjeruju u zaštitu hrvatske policije

Posljednji dokument koji ćemo obraditi u sklopu ovog poglavlja jest onaj nastao u riječkom Centru, 11. ožujka 1991., u vrijeme sve veće psihoze i nepovjerenja uoči rata, što dobro ocrtava upravo sljedeći događaj. Radi se o strogo povjerljivoj informaciji, s „unutrašnjim ekstremizmom“ kao „kvalifikacijom neprijateljske djelatnosti“, a izvor informiranja bila je, između ostalog, mjera TKTR.²⁶⁰

U Beogradu se nekoliko dana ranije, 6. ožujka, igrala četvrtfinalna utakmica Kupa prvaka između Crvene Zvezde i Dynama iz Dresdena, u kojoj će beogradska momčad trijumfirati s 3-0 te kasnije osvojiti najprestižnije klupsko natjecanje na svijetu. Iz Rijeke se dan prije na tu utakmicu uputilo 25 Zvezdinih navijača, i to u aranžmanu ljudi iz riječke Pravoslavne općine te pravoslavnog svećenstva. Uoči polaska vlakom skupinu je napalo pet, šest pripadnika Armade; prvo verbalno, da bi uslijedio fizički obračun u kojem je nožem lakše ozlijeđen izvjesni 22-godišnjak, Boško Zubić. Intervencijom pripadnika MUP-a privedeni su ekstremni članovi Armade, od kojih jedan od vođa, Tihomir Pupovac, a Zvezdini su se navijači potom otputili u Beograd. „Tijekom povratka, nakon utakmice, za sada nepoznati pripadnik navijača (kojeg oslovljavaju sa Miljuš) javio se telefonski iz Beograda našoj PO 'Otišić'.“²⁶¹ Miljuš i Otišić, primijećeno je iz razgovora, od ranije se poznaju, a Miljuš odaje kako je beogradska

²⁵⁶ Isto, *Dokument 1528*.

²⁵⁷ Isto.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ Isto.

²⁶⁰ Isto, šifra 0/37-2, *Informacija broj 47*.

²⁶¹ Isto.

milicija Zvezdinim navijačima odbila pružiti zaštitu na povratku u Rijeku. Pritom iznosi kako im je na putu za Beograd kamenovan vlak u Vinkovcima, a „ranije su im čak i prijetili pripadnici MUP-a u Slavonskom Brodu i Vinkovcima.“²⁶² Miljuš je, stoga, od Otišića tražio da im prilikom povratka osigura zaštitu riječke policije, a ako im to bude odbijeno, neka informira poznanike iz riječke Srpske demokratske stranke. Otišić je, što se cijelo vrijeme piše pod navodnicima, odgovorio kako je već kontaktirao pripadnike MUP-a, no „da oni navodno nisu reagirali. Uzima obavezu da samoinicijativno obavijesti i organizira kako kaže: 'Neke naše policajce', misleći pritom na pripadnike MUP-a s kojima je u bliskoj vezi.“²⁶³ Riječka je Služba raspologala informacijama kako je u cijelu ovu strku oko povratka navijača uključen izvjesni Dušan Lavnajić, radnik IV. policijske stanice u Rijeci, čiji sin pripada ovom krugu Zvezdinih navijača iz Rijeke i okolice. Navodno ih je baš Lavnajić obavijestio o eventualnoj Armadinoj 'sačekuši' pri dolasku u Rijeku. „Zaštitu prilikom dolaska u Rijeku uz neke njihove pripadnike navijača Crvene Zvezde trebali bi im pružiti i pripadnici riječkog SDS-a Miodrag Opačić Mišo i Došen Željko zvan Buce.“²⁶⁴ Ovog potonjeg, tj. Došena, pokušao je kontaktirati Otišić, što mu nije uspjelo, no procijenio je kako ih Armada neće dočekati, iako se obavezao da će pokušati učiniti što može. Otišićeva procjena naposljetku se pokazala točnom, a „organi MUP-a bili su pripralni da reagiraju u slučaju potrebe. Nije zabilježeno ni prisustvo drugih neovlaštenih osoba“, stoji na kraju informacije.²⁶⁵

Nešto ranije pak, u predmetu „Otišić, OI Stadion“, tj. u informaciji koja je nastala na sam dan utakmice u riječkom Centru te koja se šalje u Zagreb, stoji kako navijači Zvezde očekuju već spomenuto, tj. da će ih po povratku čekati Armada, i to na stanici Škrljevo ili na Glavnoj stanici.²⁶⁶ Također, na kraju se ističe da je „stupljeno u vezu s policijskom upravom koja će poduzeti operativne mjere i radnje u cilju sprječavanja eventualne ekscesne situacije, jer je moguće da na spomenute stanice dodje 20-30 članova Srpske demokratske stranke iz Rijeke, jer ne vjeruju u zaštitu policije.“²⁶⁷

11. Ustroj i organizacija Armade, Bad Blue Boysa i Torcide

Ovo poglavlje nastalo je prije svega iz koncepcijske potrebe da opširne informacije o navijačkim grupama, kao i o njihovim vođama, objedinimo na jednom mjestu. Te se informacije

²⁶² Isto.

²⁶³ Isto.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Isto, *Dokument sp-službeno/91*.

²⁶⁷ Isto.

ili dokumenti naprosto ne uklapaju u prethodna poglavlja jer donose neka opća razmatranja i saznanja republičkih i gradskih službi sigurnosti o djelovanju triju navijačkih skupina, a mjerom TKTR-a dio toga saznajemo i o samim vođama navijača.

11.1. Armada

Od otprilike 1.000 dokumenata koliko smo ih pronašli u arhivskom materijalu dobar dio toga odnosi se na riječku Armadu, koja u fokus OSUP-a Rijeka dolazi tijekom 1988. godine, kada počinje praviti veće neredе. Osim općih saznanja o skupini, koja ćemo prikazati u sljedećem poglavlju, veći dio materijala odnosi se na vođe Armade, Zorana Miletića i Danijela Smailu, koji su bili zahvaćeni mjerom TKTR-a. Upravo zbog količine materijala koje je polučila ta mjera napravili smo zasebna poglavlja o toj dvojici vođa te o popratnim, vrlo interesantnim saznanjima.

11.1.1. Opća saznanja

„Oružana sila“ ili „nepobjediva vojska“, kako se u dokumentima prevodi riječ Armada,²⁶⁸ zapravo je nastala kao pandan riječkoj Torcidi, koja se također organizira tijekom 1985. godine. Sve do proljeća 1988. i utakmice s Dinamom ova navijačka skupina nije iskazivala osobitu sklonost nasilju, a u usporedbi s Torcidom i BBB-ima bila je brojačno najtanja. Njezinu je jezgru činilo oko 100 navijača, a na većim bi im se utakmicama pridruživalo još 100 do 200 mlađih navijača, koji su inače bili sasvim socijalizirani, no na utakmicama bi se nerijetko pridruživali ekscenim ponašanjima.²⁶⁹ Tvrdu jezgru pak, onu koja je prisustvovala svim domaćim utakmicama te većini gostujućih, sačinjavalo je od 30 do 50 osoba, a otprilike potkraj 1988. njih 15 bilo je „pod kontrolom republičkog nadzora“.²⁷⁰ Grupi su uglavnom činili mladi u rasponu od 16 do 22 godine, od kojih je dobar dio imao samo osnovno obrazovanje, a od najekstremnijih, njih 70 posto već je do konca 1988. bilo osuđivano zbog krađe.²⁷¹

Iako je taj odnos varirao, Armada je uglavnom jako dobro i usko surađivala s riječkom Torcidom, koja je na utakmicama s klubovima iz 'velike četvorke' postajala dio Armade, izuzev utakmica s Hajdukom, dakako. Već smo ranije istaknuli kako je u srpnju 1989. došlo do svojevrzne pomirbe između riječke i splitske navijačke skupine i ta se nacionalna homogenizacija s nekim izuzecima poštovala do kraja postojanja jugoslavenske lige. To nije vrijedilo glede odnosa s BBB-ima s kojima su armadisti bili na ratnoj nozi. Upravo su na

²⁶⁸ Isto, *Informacija Darka Brnčića*.

²⁶⁹ Isto, *Informacija broj 192*.

²⁷⁰ Isto, *Informacija Darka Brnčića*.

²⁷¹ Isto.

utakmici s Dinamom u proljeće 1988. „pokazali svoje pravo lice“ izazvavši prvi veći incident, no unatoč tome „Armada izaziva simpatije u gradu, čak u nekim viđenijim krugovima, jer tako se to komentiralo, da Rijeka kao grad konačno nalazi svoj identitet i mladi na način kako to čini Armada izražavaju privrženost svome gradu kao prva prava generacija Riječana po rođenju.“²⁷² Vidljivo je to iz analize koju je u lipnju 1989. riječki Centar sastavio na temelju dokumentacije OSUP-a Rijeka te na temelju saznanja operativnih radnika. Kao gotovo svi jugoslavenski klubovi s problemom ekstremnih navijača, NK Rijeka se službeno distancirala od Armade, no riječki je SDS baratao informacijama kako upravo klub financira putovanja najekstremnijih na gostujuće utakmice, posebice kad se uzme u obzir da se radilo o ljudima izrazito slabog imovinskog stanja.²⁷³ Također, klub je povremeno asistirao pri unošenju pirotehnike. Analiza završava sljedećim: „Treba napomenuti da uspoređujući imena najistaknutijih iz Armade i Torcide s već poznatim imenima koja nastupaju s nacionalističkih i kleronacionalističkih pozicija za sada ne nalazimo dodirnih točaka.“²⁷⁴

Jedan od operativaca koji se bavio Armadom bio je izvjesni Mladen Komadina. On je 18. listopada 1989. sastavio kratki rezime dotadašnjih saznanja, a osim već poznatih činjenica ustanovio je: „Za sada se može gotovo sa sigurnošću reći da ih na ideološkom planu ne podržavaju nikakve snage, iako prešutno imaju podršku NK Rijeke, jer po nekim izjavama daju moralnu podršku igračima na terenu. Povremeno sa stranica glasila SSOH Rijeka *Val* bude upućen poneki članak podrške napisan rukom samih članova Armade u kojem oni objašnjavaju svoje stavove i poglede i traže da se o njima i njihovim 'podvizima' piše točno i da im se da važnost koju oni po svom mišljenju zaslužuju.“²⁷⁵ Također, Komadina je primijetio kako su „nacionalistički ispadi“ Armade sve učestaliji.

11.1.2. Zoran Miletić i popratna saznanja

Nije potrebno previše naglašavati koliku je važnost i zašto republički SDS pridavao „kolovođama“, kako se u dokumentima nerijetko nazivaju vođe navijačkih skupina. Oni su bili glavni inspiratori i organizatori gotovo svih aktivnosti, a nerijetko su za vrijeme utakmica visokog rizika preventivno zadržavani u stanicama milicije. Također, ne bi li „presijecali“ grupne aktivnosti, Služba je nad gotovo svim vođama u jednom trenutku primjenjivala mjeru TKTR-a, odnosno tajno prisluškivala telefone najčešće roditelja s kojima su živjeli.

²⁷² Isto, *Informacija broj 192*.

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ Pritom se misli na riječku Torcidu: isto.

²⁷⁵ Isto, *Informacija Mladena Komadine*.

Zoran Miletić zvan Ćoro, jedan od vođa riječke Armade, u tom je smislu ponešto odskakao od drugih, odnosno količina gradiva o njemu i njegovim aktivnostima u arhivskom je materijalu republičkog SDS-a najobilnija. Teško je odgonetnuti je li tomu tako zato jer je Miletić, između ostalog, komunicirao s osobom povezanom s riječkim ogrankom Srpske demokratske stranke te usto bio na čelu redarske službe riječkog odbora HDZ-a ili je dokumentacija o vođama ostalih grupa u nekim dijelovima naprosto ostala nedostupna. U svakom slučaju, nad Miletićem je stalna primjena TKTR-a zavedena još 22. studenog 1989. godine, što je tada odobrio republički sekretar Vilim Mulc, a 9. travnja 1991. tadašnji je ministar unutarnjih poslova Josip Boljkovac potpisao rješenje o još jednom produženju mjere, što je ujedno posljednji dostupni dokument u okviru *akcije Stadion*. S obzirom na spomenutu količinu materijala nastojat ćemo izdvojiti ono najrelevantnije za ovaj rad i poglavlje.

Miletić je bio osoba s najvećim autoritetom u Armadi, a rođen je u Rijeci u travnju 1968. godine. Dolazio je iz mješovitog braka i zemljoradničke obitelji, koja je s očeve strane za vrijeme Drugog svjetskog rata aktivno pomagala partizanski pokret.²⁷⁶ Otac Mile bio je Srbin rođen u Stankovcima u općini Benkovac, a 1960-ih doselio se u Rijeku u potrazi za poslom.²⁷⁷ Zoran se pak izjašnjavao Hrvatom, a u srpnju 1990. godine izbjegao je služenje vojnog roka kao „psihički nezrela osoba“.²⁷⁸ Još s 14 godina zaradio je prvu kaznenu prijavio.²⁷⁹ Neko vrijeme Miletić je prodavao voće na štandu kod jednog privatnika, a u biljarskom klubu Embrio, gdje se okupljao najekstremniji dio Armade, najčešće je uz druge poslove radio kao redar.

Još je od 30. srpnja 1989. privremeno prisluškivan, i to uoči derbi utakmica, pa je postalo jasno da komunicira s vođama rivalskih navijačkih skupina te dogovara fizičke obračune. Nešto više od tri mjeseca kasnije, 7. studenog, riječki je Centar poslao u Zagreb prijedlog stalne primjene TKTR-a s obrazloženjem da se radi o vođi grupe koja nastupa s „nacionalističkih pozicija“ te koja na redovnoj bazi izaziva neredu i tučnjave.²⁸⁰ Dakako, mjera bi omogućila preventivno djelovanje Službe, dala bi uvid u odnose unutar Armade i, što se naglašava kao najvažnije, mogla bi „otkriti pozadinu, karakter i eventualne inspiratore ovakve neprijateljske aktivnosti izvan grupe.“²⁸¹ Ovo potonje obrazloženje, kojim se htjelo otkriti eventualno manipuliranje Armadom, bit će prisutno u svakom sljedećem prijedlogu, iako neće polučiti nikakve rezultate. Tako se u sljedećem prijedlogu za produženje TKTR-a nad Miletićem, koji je u Zagreb poslan

²⁷⁶ Isto, *Dokument 1-265/17*.

²⁷⁷ Isto.

²⁷⁸ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša, 22.2.1991*.

²⁷⁹ Isto.

²⁸⁰ Isto, *Dokument sp. 10/324*.

²⁸¹ Isto.

18. listopada 1990., govori o „eventualnoj povezanosti Armade s osobama koje njome manipuliraju. Nadalje cijenimo da bi primjenom mjere mogli brže preventivno djelovati i kvalitetnije oslikavati stanje i raspoloženje unutar Armade što je i krajnji cilj ovog O.I.“²⁸² Ovim predmetom sada se uz spomenutog Komadinu bavio operativni radnik Viliam Barabaš, a osim što se više ne spominju nacionalistički ispadi, u obrazloženju prijedloga za Miletića još piše: „Svojim destruktivnim i agresivnim ponašanjem na sportskim priredbama, koncertima i drugim većim javnim manifestacijama, dovodi u pitanje samo održavanje istih kao i ljudske živote i materijalna dobra.“²⁸³

Najveća količina informacija relevantnih za ovo poglavlje pribavljena je u periodu od siječnja do ožujka 1991., nakon čega će se podnijeti novi prijedlog za produženje mjere. S obzirom na zaoštavanje odnosa u Jugoslaviji i u Hrvatskoj te s obzirom na već spomenute Miletićeve kontakte ovakva aktivnost riječkog SDS-a zapravo ne treba čuditi. 14. siječnja riječki je Centar izradio informaciju koja se dotiče Miletićevog razgovora s neidentificiranim Nešom, vođom Delija iz Beograda, s kojim je planirao „vršenje nekoliko kaznenih djela“, iako na kraju zapravo nisu ništa isplanirali.²⁸⁴ Nešo ga je pozvao u Beograd ili Ljubljanu, no Miletić je dao do znanja da mu se „ne da tući za nikog drugog, osim za Rijeku i Armadu“, a iz daljnjeg tijeka razgovora Služba je ustanovila kako u Armadi postoji tendencija raslojavanja po nacionalnoj liniji.²⁸⁵ Konkretno, jedan od vođa, Anto Marić, koji se tada prvi put uopće spominje, „ne poklanja više potpuno povjerenje ostalim članovima Armade, a koji potječu iz mješovitih brakova ili su porijeklom Srbi.“²⁸⁶ To se, međutim, nije odnosilo na Miletića već na ranije spomenutog jednog od vođa, Tihomira Pupovca, te na Gorana Damjanovića zvanog Magarac. Marić je mislio pretući sve one koji su mu sumnjivi, a „Miletić se ograđuje, barem u razgovoru s Nešom, od politike i tvrdi da kod njega nije pristuna nacionalno-politička mržnja, već on to gleda samo kao navijač i član Armade, ali daje za pravo Anti jer smatra da su gori Srbi ovdje u Rijeci, ti tzv. prikriveni nego oni pravi u Srbiji.“²⁸⁷ Razgovor je dovršen sljedećim Miletićevim riječima: „Ja sam Hrvat, ti si Srbin, ti ćeš dati za Srbiju koliko ja za Hrvatsku, ali se ja i ti nećemo gledati preko nišana, neka to čine drugi, a mi ćemo čim malo zagusti preko granice, pa ćemo se naći tamo negdje kad budemo krali.“²⁸⁸

²⁸² Isto, *Dokument sp. 15/205*.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ Isto, *Informacija broj 4*.

²⁸⁵ Isto.

²⁸⁶ Isto.

²⁸⁷ Isto.

²⁸⁸ Isto.

Istoga dana Miletić je razgovarao s osobom koja je izazvala najveći interes Službe, s tada još „neidentificiranim Duletom“ s riječkog područja, odnosno s Duškom Košpićem, 22-godišnjim pomorcem, kako je kasnije otkriveno.²⁸⁹ S njim je planirao izvršiti oružanu pljačku preko „grane“, a na kraju dokumenta predlaže se primjena tajnog praćenja nad Miletićem.²⁹⁰ Također, kao što smo napomenuli, Miletić je bio angažiran u osiguranju riječkog odbora HDZ-a, po svemu sudeći tada još volonterski, a Služba će to saznati 5. veljače te će naposljetku tražiti daljnje instrukcije I. Odjela SDS-a u Zagrebu.²⁹¹ Prema saznanjima riječkog Centra, imao je rukovodeću ulogu te potpuno povjerenje od strane nadređenih. „Iz ovih reprodukcija dalje je vidljivo da je Zoran Miletić bio angažiran, od strane izvjesnog Ljube (člana uprave HDZ) u vezi s mirnim protestnim mitingom kojega su u Rijeci održale 27.1.1991. sve političke stranke, i na kojem su bili izviždani, od strane prisutnih, predstavnici pojedinih političkih partija.“²⁹² Iz istog dokumenta vidljivo je kako izvjesni Peračković, član ogranka HDZ-a za riječki predio Mlaku, komunicira s ranije spomenutim ekstremnim navijačem Armade, Danijelom Smailom, no ne ističe se o kakvim se kontaktima radi, pa čak niti u dokumentima koji se dotiču prisluškivanja Smaile. „Gore iznesena saznanja uklapaju se djelomično u naša predviđanja da riječka Armada može biti izmanipulirana u političke svrhe. U ovom slučaju, ono može imati i ozbiljnije posljedice zbog toga što rukovodstvo riječkog odbora HDZ-a kontaktira najekstremnije i organizaciono najsposobnije rukovodiocce Armade.“²⁹³ U odgovoru koji je iz I. Odjela stigao 13. veljače, a koji potpisuje načelnik Božo Kovačević, pisalo je: „Mišljenja smo da bi Zorana Miletića, ekstremnog vođu riječke Armade, trebalo zvesti u obradu, te da nam stoga dostavite operativnu provjeru podataka za Miletića, ukupna saznanja, plan mjera i radnji i prijedlog za zavođenje u obradu.“²⁹⁴

Po svemu sudeći, međutim, čini se kako na Miletićevo djelovanje u Armadi nije utjecalo to što je bio u bliskom kontaktu s rukovodstvom riječkog HDZ-a. Polovicom veljače, naime, Služba je ustanovila da je gorespomenuti Ljubo iz HDZ-a Ljubo Adamović, jedan od čelnika riječkog ogranka stranke, s kojim je Miletić dogovarao redarske smjene i slično.²⁹⁵ „Primjetna je doza ozbiljnosti s kojom Miletić pristupa svom novom angažmanu ne bi li se dokazao, te stekao još veće povjerenje rukovodstva, a samim time sebi osigurao i materijalnu egzistenciju.“²⁹⁶ U

²⁸⁹ Isto.

²⁹⁰ Isto.

²⁹¹ Isto, *Dokument sp. 5/20*.

²⁹² Isto.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Isto, *Dokument I-6/1*.

²⁹⁵ Isto, *Informacija broj 29*.

²⁹⁶ Isto.

jednom telefonskom razgovoru s majkom izvjesne Božice, koja je volontirala u HDZ-u, Miletić se raspitivao što točno Božica u HDZ-u radi te je potom njenoj majci objasnio da je on inače „dolje samo ovako radi drugih stvari.“²⁹⁷ I taj se razgovor dobro poklapa sa slikom o Miletiću kao prilično anacionalnoj i apolitičnoj osobi, koja nije pristupila redarskoj službi HDZ-a iz nekakvih ideoloških uvjerenja, već tražeći eventualni izvor prihoda.

Što se tiče Košpića, iz jednog od brojnih razgovora koje je u tom razdoblju Miletić s njime vodio Služba će 18. veljače saznati sljedeće: „Duško se u povjerenju prijateljski povjerava Miletiću da radi za riječki ogranak političke stranke SDS, odnosno da im pruža stanovite informacije o oružju, za što dobiva adekvatnu financijsku naknadu.“²⁹⁸ Ono što je bilo primjetno u odnosu ovih dviju osoba jest činjenica da su se cijelo vrijeme dogovarali gdje će se sastati, no do tih sastanaka nikada nije došlo, što, dakako, i sama Služba primjećuje: „Djelomično smo potvrdili našu pretpostavku da Dule i Zoran kontaktiraju samo telefonom, dok na neposredne sastanke ne dolaze.“²⁹⁹ Čini se da je Košpić ujedno bio član Armade s obzirom da ga je Miletić jednom prilikom pozvao da idu skupa na gostovanje u Zemun, na koje naposljetku nije otišao ni sam Miletić.³⁰⁰ 13. veljače pak, Košpić nije došao na izbornu konferenciju NK Rijeke, na kojoj je u novo Predsjedništvo Rijeke kao predstavnik Armade izabran ranije spominjani Darko Krmek, što je izazvalo nezadovoljstvo među vođama Armade jer ih Krmek o tome uopće nije konzultirao.³⁰¹ Nezadovoljni su bili Pupovac, Smaila, Vranković te Miletić, koji i dalje „uživa veliko povjerenje u Armadi.“³⁰² To su ujedno posljednje informacije vezane za Košpića, a potkraj veljače vidljivo je da Miletić kontaktira jednu vezu u MUP-u, ne bi li mu nabavila upitnik za rad u tom tijelu.³⁰³ To se, također, poklapa s ranije iznesenim da je intenzivno tražio zaposlenje.

Nastavak primjene mjere TKTR-a pak činio se sasvim logičnim. U obrazloženju prijedloga za produženje mjere, koji se 7. ožujka šalje u Zagreb te koji će, kao što smo istaknuli, poduprijeti ministar Boljkovac, navodi se činjenica da Miletić komunicira s pojedincima iz političkih stranaka s riječkog područja, kao i činjenica da je utvrđeno nacionalno raslojavanje u Armadi.³⁰⁴

²⁹⁷ Isto, *Službena zabilješka Irene Starčević, 6.3.1991.*

²⁹⁸ Isto, *Informacija broj 29.*

²⁹⁹ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša, 22.2.1991.*

³⁰⁰ Isto, *Informacija broj 29.*

³⁰¹ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša i Mladena Komadine, 19.3.1991.*

³⁰² Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša, 22.2.1991.*

³⁰³ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša, 28.2.1991.*

³⁰⁴ Isto, *Dokument sp. 9/63.*

Također, „sakupljena je operativna dokumentacija koja ukazuje da bi Armada mogla biti izmanipulirana i u političke svrhe.“³⁰⁵

11.1.3. Daniel Smaila – osoba iz samog vrha Armade postaje suradnik Službe državne sigurnosti

„Uz Miletić Zorana kao vođa obilazi sve sportske i javne priredbe održavale se one na otvorenom ili zatvorenom prostoru“, piše u prijedlogu primjene TKTR-a nad Danijelom Smailom, koji se istoga dana kad i za Miletića, 18. listopada 1990., šalje u Zagreb.³⁰⁶ Smaila, rođen u Rijeci u rujnu 1972., dio uže jezge Armade bio je od svibnja 1989., vjerojatno i prije toga, no zbog operativnih nemogućnosti počelo ga se prisluškivati tek nakon što je ovaj prijedlog prihvaćen. U njemu još piše kako se radi o „zadrtom armadisti“ te kako mu vrijeme liderstva u Armadi tek predstoji, kao i uobičajeno obrazloženje o mogućnosti boljeg uvida u aktivnosti i raspoloženje same grupe.³⁰⁷ Također, primjena mjere omogućila bi eventualna saznanja o „identitetu osoba koje iz pozadine manipuliraju Armadom, a za koje imamo neprovjerena operativna saznanja.“³⁰⁸

Smaila je bio učenik srednje pomorske škole u Bakru, gdje je dva puta padao 2. razred, pa će se premjestiti u školu iste razine u Malom Lošinju. Vidljivo je to iz razgovora koji su operativci Službe obavili 22. siječnja 1990. s direktorom i pedagogom škole u Bakru, a čime je pokrenuta akcija ne bi li se Smaila angažirao kao izvor informacija.³⁰⁹ Tom je prigodom nabavljen popis predmeta koji je Smaila morao polagati u Malom Lošinju: „Cijenimo da će nam pribavljeni program koristiti u budućem operativnom postavljanju i operativnom praćenju daljnjeg školovanja Smaile Danijela na Malom Lošinju.“³¹⁰ Pritom je kemijskom olovkom pored ispisano: „Dogovor oko pomoći.“³¹¹ Skoro dva mjeseca kasnije, 11. ožujka, u Zagreb je poslan prijedlog da se produži mjera s gotovo istim obrazloženjem kao prethodnim, a četiri dana kasnije operativni radnici u jednom su kafiću obavili informativni razgovor sa Smailom. Barabašu i Komadini Smaila je rekao da se u posljednje vrijeme distancirao od Armade jer se posvetio školovanju, no da još uvijek komunicira s vođama.³¹² Istaknuo je kako Armada trenutno broji oko 40 do 50 najekstremnijih te da za razliku od drugih grupa nema stalnog vođu,

³⁰⁵ Isto.

³⁰⁶ Isto, *Dokument sp. 15/206*.

³⁰⁷ Isto.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša, 21.1.1991.*

³¹⁰ Isto.

³¹¹ Isto.

³¹² Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša i Mladena Komadine, 19.3.1991.*

iako je sporno da su druge grupe imale jednog stalnog vođu ili da to u Armadi nije bio Miletić, ovisno što pod time podrazumijevamo. Pripadnike Armade posebno je smetalo što su oni sami Torcidu i BBB-e dočekivali kao „hrvatsku braću“, a na gostovanjima bi zbog brojčane inferiornosti od njih dobivali batine te bi bili nazivani „riječkim Srbima“ i „crvenima“.³¹³ Smaila je to pripisao nesavjesnim reakcijama MUP-a na gostovanjima, ali i u Rijeci, gdje je malo pripadnika MUP-a koji su rođeni Riječani te koji se navijački opredjeljuju za Rijeku. „Iz analize sadržaja razgovora zaključujemo da je Smaila Daniel spreman na suradnju pod uvjetom da ona ne bude, na neki način javna, odnosno kompromitirajuća po njega.“³¹⁴ Troškovi ovog kontakta pak iznosili su 70 dinara.³¹⁵ O ovom susretu Smaila nije htio komunicirati s majkom, već se „na neki način“ povjerio ocu, koji mu je rekao kako poznaje neke radnike SDS-a.³¹⁶ Konkretno, čini se da je njegov otac u prošlosti surađivao sa Službom pa se otkriva kako je na svog sina djelovao „edukativno, dajući mu podršku u suradnji, ali bez kompromitiranja prijašnje vlastite veze sa Službom.“³¹⁷ Bilo je to potkraj ožujka, nakon utakmice Rijeke i Hajduka, na kojoj su izbili manji neredi, o čemu je jedan od izvora informacija bio Smaila. 28. ožujka pak napravljena je informacija o kontaktima sa Smailom te na temelju toga o saznanjima o Armadi.³¹⁸ U njoj su ponovljena neka od gorenavedenih zapažanja, s time što smo sada saznali kako probleme i neredе uglavnom rade mlađi, koji se starijima žele dokazati. O Smaili, čiji se identitet u informaciji krije, piše: „Sugovornik ima dobru percepciju Službe, a buduće razgovore i kontakte neće izbjegavati budu li nekompromitirajući po njega.“³¹⁹ Informacija se šalje u Zagreb, a riječki Centar ističe želju da Smaila postane izvor operativnih saznanja te naglašava potrebu daljnje infiltracije u Armadu.³²⁰ Nekoliko dana kasnije, tj. 9. travnja, u dokumentu koji potpisuje načelnik Janko Gabriš te koji je prethodno odobrio ministar Boljkovac, odobreno je produženje mjere i za Miletića i za Smailu.³²¹

11.2. Bad Blue Boys

Godine 1988. talijanski časopis *Supertifo* svrstao je ekstremne navijače iz Zagreba na treće mjesto po huliganskoj žestini, odmah iza Liverpoolovih te na prvom mjestu Chelseajevih navijača.³²² BBB-i sigurno nisu mogli biti ponosniji na to 'priznanje', pogotovo ako se uzme u

³¹³ Isto.

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša, 22.3.1991.*

³¹⁷ Isto, *Službena zabilješka Vilijama Barabaša 26.3.1991.*

³¹⁸ Isto, *Informacija broj 70.*

³¹⁹ Isto.

³²⁰ Isto.

³²¹ Isto, *Dokument V-32/78.*

³²² Prnjak, 67.

obzir da su navijači Chelseaja, neofašistički *Headhuntersi*, bili njihovi uzori.³²³ Čak i da ovaj podatak kojim slučajem nije točan, pomalo je čudno što su zagrebački SUP i SDS, za razliku od splitskih i riječkih službi sigurnosti, u trenutku pokretanja *akcije Stadion* bili relativno slabo upoznati s djelovanjem BBB-a. „Činjenica je da se do sada u GSUP-u nitko nije bavio ovom grupacijom maloljetnih osoba ekstremno nastrojenih kroz grupaciju BBB“, stoji u jednom operativnom izvještaju o BBB-ima, koji je početkom travnja 1989. izradio GSUP.³²⁴ No, nije se radilo samo o maloljetnicima. Iz brojnih izvještaja koji nastaju u trenutku pokretanja akcije te koji se iz raznoraznih odjela i sektora GSUP-a šalju u zagrebački SDS primjetno je slabo baratanje podacima o vođama, a nerijetko su se o njima davale potpuno pogrešne informacije. To će se, međutim, vrlo brzo promijeniti. U razdoblju od 26. travnja do 12. svibnja GSUP-ov Odjel za suzbijanje općeg kriminaliteta obavio je informativne razgovore sa 139 navijača, od čega s 57 maloljetnika. Ta je analiza nastala s „nacionalno-kriminalističko-sociološkog aspekta“, razgovori su vođeni po posebno složenom upitniku, a cijeli je izvještaj sukus tih i ranije prikupljenih informacija.³²⁵ Njih ćemo dobrim dijelom iskoristiti u sljedećem poglavlju, a dobar dio tih informacija bile su opće obilježje BBB-a u cijelom istraživanom razdoblju. Također, nastojat ćemo ponuditi dosad neobrađene informacije, odnosno nećemo ponavljati već poznate činjenice poput toga da su BBB-i uzvikivali nacionalističke parole i sl., što se, dakako, ističe u izvještajima. Valja napomenuti i to kako su se informativni razgovori nastavili sve do 20. lipnja, što je vidljivo iz GSUP-ovih službenih bilježaka tih razgovora.

11.2.1. Opća saznanja

Najekstremniji dio BBB-a, odnosno čvršću jezgru, činilo je oko 50 ljudi, dok je svojevrsnu mekšu jezgru činilo oko 300 do 400 ljudi.³²⁶ Od spomenutih 139 osoba s kojima su do 12. svibnja obavljani razgovori njih 83 izjasnili su se kao pripadnici BBB-a, a ostali kao „vjerni navijači Dinama“.³²⁷ Radilo se o osobama od 16 do 25 godina, s time da je 39 posto njih imalo 18-20 godina.³²⁸ Vođa BBB-a, Zoran Puvača, u informativnom je razgovoru, obavljenim s njime 5. svibnja 1989., isticao kako je grupa podijeljena na tri generacije.³²⁹ Najstariji su imali oko 33 godine, srednji oko 25, a najmlađi od 15 do 20 godina. Za potonje je izjavio da niti nisu

³²³ Preteško bi bilo reći kako su BBB-i bili njihovi ideološki sljedbenici.

³²⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Bad Blue Boys - informacije*, 6.4.1989.

³²⁵ Isto, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba*.

³²⁶ Isto, *Bad Blue Boys - informacije*, 6.4.1989.

³²⁷ Isto, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba*.

³²⁸ Isto.

³²⁹ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilježka Zoran Puvača*.

pripadnici BBB-a, već se samo tako izjašnjavaju jer se ugledaju na starije navijače te da grupu zapravo čini oko 100 osoba. Ostalih navijača pak prema Puvači ima oko 3.000.³³⁰ U svakom slučaju, ti su navijači mahom bili učenici srednjih škola, nekvalificirani zaposleni te nezaposleni. 82 posto njih izjasnili su se Hrvatima, tri su osobe bile Srbi, a njih se osam izjasnilo Jugoslavenima, od čega nekoliko vođa.³³¹

BBB-i su već tada bili rašireni po svim zagrebačkim kvartovima, a dogovori uoči utakmica obično su se vršili u disko klubu Kefa na Ekonomskom fakultetu te u disko klubu Studentski centar u Savskoj ulici. Već smo do sada mogli primijetiti da su najbolje odnose njegovali s Torcidom, iako se to ponešto izmijenilo nakon već opisanog incidenta u Splitu, koji se zbio 18. ožujka 1990. poslije utakmice s Hajdukom.³³² Osim Delija i Grobara, BBB-ima su osobito mrski bili navijači Rijeke, što smo također već istaknuli. Ipak, kako se vidi iz jedne službene zabilješke koja je nastala uoči dvoboja Rijeke i Hajduka 23. ožujka 1991., dio BBB-a htio je stvoriti koaliciju ili savez svih hrvatskih navijača.³³³ Na taj su derbi, naime, trebale doputovati dvije 'frakcije', odnosno drugu je činila skupina iz Velike Gorice koja se htjela sukobiti s riječkim navijačima. O tome, međutim, nije bilo nikakvih daljnjih saznanja. Upravo su dobri odnosi s Torcidom dijelom zaslužni što će BBB-i s vremenom prilagoditi svoj isključivo engleski stil navijanja južnjačkom, tj. što će sve većom upotrebom pirotehnike pomiješati ta dva stila. Osim od Torcide pirotehnika se nabavljala u Grazu i Trstu te u vojnim skladištima putem raznih veza.³³⁴ Na stadion bi se potom unosila na mali milijun načina, između ostalog, postojale su informacije kako je unose igrači, a postojalo je i sklonište kod istočne tribine.³³⁵ U već spomenutom izvještaju nastalom uoči samog početka akcije Stadion stoji kako je jedan od „novijih oblika funkcioniranja“ grupe iznuđivanje novca.³³⁶ Teško je, međutim, tvrditi kako je to bio nekakav *modus operandi* s obzirom da je u jednom poštanskom sandučiću pronađen jedan jedini papirić s prijetnjom.³³⁷

³³⁰ Isto.

³³¹ Isto, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³³² Vidi str. 45-46.

³³³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-2, *Službena zabilješka Milana Vukušića, 21.3.1991.*

³³⁴ Isto, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³³⁵ Isto.

³³⁶ Isto, *Bad Blue Boys - informacije, 6.4.1989.*

³³⁷ U poruci pisanoj pisačom mašinom štampanim slovima, koju donosimo u autentičnom obliku, stoji: „Mi smo Bad Blue Boys (Bed Blu Bojs) to smo mi što haramo stadijonima razbijamo izloge tučemo muriju. Ovoga puta tražimo otkupninu ako ne platite napraviti ćemo vam ogromnu štetu. A ako ne platite drugi put pretući ćemo vas premlatiti i opljačkat. Treći put će vam se dogoditi nešto strašno okrutno i gadno. Upute: pismo ste dobili 23.3.1989. Imate vremena do ponedjeljka 27.3.1989. da platite otkup ujutro stavite novac u otključani kaslić. Ako nas otkucate muriji a bolje da ne jer nas je u grupi 53 a ako treba bit će nas 153 jer mi smo Bad Blue Boys.

Osim nogometnim utakmicama, BBB-i su prisustvovali onima od Cibone te Medveščaka, a nakon utakmice s Partizanom u ožujku 1989. zbog „nedoličnog ponašanja“ premješteni su s istočnog stajanja maksimirskog stadiona na sjevernu tribinu.³³⁸ Naime, prije te utakmice održan je sastanak s upravom ne bi li se navijačima osigurale neke povlastice, no BBB-i su prekršili dogovor o korektnom navijanju, nakon čega ih se uprava kluba javno odrekla.³³⁹ Iz dostupnih dokumenata, što smo već vidjeli, nekakav konkretniji dijalog započet je u studenom 1989.³⁴⁰ Lošiji odnosi započeli su još nakon odlaska Ćire Blaževića s mjesta trenera u srpnju 1988., a prema saznanjima izvjesnog „druga Sikirića“ iz Dinama, prije *akcije Stadion* BBB-i uglavnom nisu komunicirali s upravom, tj. ako su to činili, nisu se predstavljali imenom i prezimenom već nadimcima.³⁴¹ Ćiru su, uz bivšeg predsjednika Ivu Vrhovca, cijenili jer su u tom razdoblju dobivali besplatne ulaznice te su premješteni na istočno stajalište. „U suradnji s upravom trebalo bi nekako iznaći način da se saznaju imena vođa“, preporučao je GSUP u travnju 1989.³⁴² Samo mjesec dana kasnije, uoči utakmice Dinama i Crvene Zvezde, dobar dio vođa već je bio identificiran.³⁴³

11.2.2. Vođe Bad Blue Boysa

„Na čelu najekstremnije skupine BBB stoji osoba po imenu Renato, liječnik star oko 28 godina, koji je ujedno i idejni kreator ponašanja navijača“, pisalo je u prethodno opisanom izvještaju GSUP-a.³⁴⁴ Bila je to, pokazat će se, prilično pogrešna informacija jer jedini Renato koji se spominje među vođama BBB-a jest Renato Mujadžić, zaposlenik RO Fotokemika, rođen u kolovozu 1966. U informativnom razgovoru koji je s njime obavljen 4. svibnja 1989. Renato je isticao kako pripada podgrupi *Blue Rebels*, koju navodno čine stariji navijači te čija je navodna zadaća tučnjava s drugim navijačima.³⁴⁵ Također, rekao je za sebe da je sociopatska ličnost te da je u više navrata liječen u Psihijatrijskoj bolnici Jankomir, a zbog preboljenog meningitisa u djetinjstvu drže da je „mentalno retardiran“.³⁴⁶ Renato ili Mujo, kako su ga zvali, počinio je niz kaznenih djela te je proveo neko vrijeme u zatvoru u Glini, a radi izgređa na sportskim priredbama prekršajno je kažnjavan 11 puta.³⁴⁷ Od strane GSUP-a i SDS-a okarakteriziran je kao jedan od lidera BBB-a te se procjenjivalo da je njegova zadaća u grupi započinjanje

³³⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Bad Blue Boys - informacije*, 6.4.1989.

³³⁹ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Jurica Šikić*; isto, *Službena zabilješka Hasan Kurtić*.

³⁴⁰ Vidi str. 40.

³⁴¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Bad Blue Boys - informacije*, 6.4.1989.

³⁴² Isto.

³⁴³ Vidi str. 27-30.

³⁴⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Bad Blue Boys - informacije*, 6.4.1989.

³⁴⁵ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Renato Mujadžić*.

³⁴⁶ Isto.

³⁴⁷ Isto.

tučnjava s protivničkim navijačima.³⁴⁸ Ipak, kao što se može vidjeti iz GSUP-ovih službenih zabilježaka informativnih razgovora, BBB-i nisu uzimali Renata za jednog od lidera. Da budemo potpuno precizni, jedina osoba koja spominje „Muju“ kao jednog od vođa bio je Nenad Piliš zvan Kalimero, upravo jedan od vođa, kako ističe dobar dio ispitanika.³⁴⁹ No, u nekakvom organizacijskom smislu Renato gotovo sigurno nije pripadao užem vrhu skupine te, izuzev Kalimera, navijači uopće ne spominju njegovo ime, kao ni podgrupu *Blue Rebels*, a kamoli njezine eventualne zadaće. Logično je, međutim, da su ga zbog njegovog izgređničkog dosjea službe sigurnosti isticale kao ekstremnog i opasnog, a već smo vidjeli da su nad njime povremeno primjenjivane mjere TKTR-a, koje su davale određene operativne rezultate.³⁵⁰

Dvojica vodećih navijača BBB-a bili su Klokani i Hasan, odnosno Zoran Puvača i Hasan Kurtić, čije nadimke BBB-i najčešće 'zazivaju' u informativnim razgovorima. Puvača je rođen u Zagrebu u srpnju 1966., a bio je zaposlenik SOUR Montinga te se izjašnjavao Jugoslavenom. Do lipnja 1989. tri je puta bio kazneno prijavljivan te još tri puta prekršajno radi izgređa na sportskim priredbama.³⁵¹ Njegova je uloga u grupi bila višestruka, odnosno organizirao je putovanja na gostujuće utakmice, kontaktirao je upravu, pripadnike milicije i vođe drugih skupina, a sudjelovao je i u nabavljanju pirotehnike te vodio navijanje.³⁵² U razgovoru koji je s njime obavljen 5. svibnja Puvača nije skrivao da je jedan od „najaktivnijih“, posebno se 'hvaleći' kako ima najveći broj gostovanja.³⁵³ Kao one koji imaju dobar autoritet u grupi naveo je Hasana, Talijana i izvjesnog Čelića.³⁵⁴ Također, na kraju razgovora „izjavio je da može reći u povjerenju“ kako BBB-i uoči nadolazeće utakmice s Crvenom Zvezdom Delijama priređuju doček te je „obećao da ukoliko dođe do kakvih korisnih saznanja vezanih za našu službu, da će odmah doći u GSUP Zagreb, Đorđićeva 4, i informirati o tome“.³⁵⁵ Prema dostupnim dokumentima nad njime u nijednom trenutku nije zavedena mjera TKTR-a.

To pak ne vrijedi za Hasana koji je povremeno prisluškivan u drugoj polovici 1989., no o rezultatima toga nema nekih opširnijih saznanja. Hasan je imao veliki autoritet u grupi, a njegova je zadaća bila nabavka pirotehnike, kontakti s vođama drugih grupa te vođenje

³⁴⁸ Isto, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³⁴⁹ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Nenad Piliš.*

³⁵⁰ Vidi str. 27-30.

³⁵¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³⁵² Isto.

³⁵³ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Zoran Puvača.*

³⁵⁴ Čini se da se radilo o osobi koja je bila zadužena za organizaciju putovanja na gostujuće utakmice.

³⁵⁵ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Zoran Puvača.*

navijanja.³⁵⁶ U razgovoru s radnicima GSUP-a, 8. svibnja, bio je prilično 'tvrd', rekavši kako ne zna tko su vođe niti ga to zanima.³⁵⁷ „Isti dalje navodi da za njega nacionalizma nema, ali izjavljuje da drugi to žele prikrpiti navijačima radi toga što je politička situacija u zemlji takva.“³⁵⁸ Tu je tvrdnju potkrijepio izjavivši kako je u „prijateljskim odnosima“ s Delijama i Grobarima s kojima se „druži“ za vrijeme derbija 'velike četvorke'.³⁵⁹

Od ostalih vođa najčešće se spominju već navedeni, tada 22-godišnji Kalimero, odnosno Pilih, te Talijan, odnosno 18-godišnji Siniša Horvatić. Potonji je nerijetko vodio navijanje te predvodio tučnjave³⁶⁰, a Kalimero je bio jedan od 'prvoboraca', tj. bio je uz bok Klokana od samog osnivanja grupe.³⁶¹ Kalimero je u informativnom razgovoru bio prilično otvoren, dajući naširoko opise o manje kompromitirajućim aktivnostima. Slično vrijedi i za ranije spomenutog Sandra Dujmušića, inače tada 20-godišnjeg studenta Pravnog fakulteta, kojeg su navijači povremeno isticali kao jednog od vođa. On je potanko opisivao kako nabavlja pirotehniku te kako se s njome barata, no ne i kako se unosi na stadion.³⁶² Neki su isticali i Maca, tj. spomenutog Antuna Macukića, također jednog od starosjedioca, tada 24-godišnjaka kojeg je Služba smatrala zaduženim za tučnjave. Jedini pak koji se nešto češće spominje, a čiji identitet nije otkriven ili naprosto nije okarakteriziran kao dio uže jezgre, iako je to bio, jest Tomislav Sarić, poznatiji kao Sarma.

11.2.3. Tko je bio Senad Mujadžić?

Dobar dio toga što smo istaknuli za Renata Mujadžića moglo bi vrijediti i za Senada Mujadžića, zaposlenika Metalogradnje, rođenog u siječnju 1965. u Zagrebu. Uz Klokana, Hasana, Macukića i Renata on je u samom početku bio etiketiran kao jedan od lidera, s opaskom da mu je glavna zadaća bila započinjanje tučnjava s protivničkim navijačima.³⁶³ Dobar razlog za to bilo je 16 prekršajnih prijava radi izgređa na sportskim priredbama.³⁶⁴ Međutim, izuzev Piliha koji spominje Muju, što je i Senadu bio nadimak pa ne možemo sa sigurnošću znati na koga je Pilih mislio, u informativnim razgovorima nitko ga ne spominje kao jednog od lidera ili

³⁵⁶ Isto, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³⁵⁷ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Hasan Kurtić.*

³⁵⁸ Isto.

³⁵⁹ Isto.

³⁶⁰ Isto, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³⁶¹ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Nenad Pilih.*

³⁶² Isto, *Službena zabilješka Sandro Dujmušić.*

³⁶³ Isto, šifra 0/37-3, *Analiza - informacija, ponašanje sportske publike tzv. Bad Blue Boys i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba.*

³⁶⁴ Isto.

pripadnika uže jezgre. Štoviše, u razgovoru koji je s njime obavljen 26. travnja 1989. Senad kaže da nije član BBB-a, već „vatreni navijač Dinama“.³⁶⁵ Isticao je kako se uglavnom nalazi na istoj tribini s BBB-ima, no da se uvijek drži po strani te ima svoju grupicu prijatelja s kojima ide na utakmice. Iako je čak išao na gostovanja, zanijkao je da poznaje vođe te da sudjeluje u ikakvim izgedima.³⁶⁶ No, prema riječima izvjesnog Tomislava Lipovca, Senad je bio član BBB-a te je spomenutu grupicu prijatelja iz istog naselja, uključujući Lipovca, organizirao prilikom odlaska na gostujuće utakmice.³⁶⁷ Uostalom, kao što smo se već uvjerali, Senad je dobro znao tko su vođe.³⁶⁸ U svakom slučaju on je uz Macukića i Renata jedan od prvih koji se privremeno prisluškiju, odnosno prisluškiju se uoči pojedinih sportskih manifestacija. Međutim, 19. rujna 1989. predložena je mjera TKTR-a u trajanju od tri mjeseca s obrazloženjem da Senad „pripada najekstremnijem dijelu navijačke skupine BBB i inicijator je huliganskih ispada na sportskim susretima u okviru kojih se izazivaju tučnjave, nacionalistički ekscesi i drugi neredi.“³⁶⁹ Doduše, ističe se da će se mjera primijenjivati „povremeno, ovisno o operativnim rezultatima“ te isključivo u preventivne svrhe, odnosno ne spominje se eventualno otkrivanje pozadinskog manipuliranja BBB-ima, što je bio slučaj s Armadom.³⁷⁰ Rješenje je potpisao sekretar Mulc, a ono je s istim obrazloženjem istoga dana odobreno i za Renata. Tri tjedna kasnije službenu zabilješku o Senadu načinio je operativni radnik Dragan Rogić.³⁷¹ U njoj se navode općenite i već poznate informacije o Senadu, s dodatkom da živi sam te nerijetko u alkoholiziranom stanju narušava kućni red. Također, unazad četiri godine radi kao portir u Metalogradnji gdje je jednom prilikom uzeo viljuškara te u krugu tvornice porušio ogradu zbog čega je bio disciplinski sankcioniran. Nije, međutim, imao nikakvih drugih ispada te se smatra kolegijalnim. „Što se tiče istupa s političkih pozicija s njegove strane nije zabilježen niti jedan negativan istup. Nije sklon politizaciji problema i ima pozitivno političko držanje. S obzirom na izneseno predlažemo da obavimo informativni razgovor s Mujadžić Senadom u cilju proširenja saznanja o ekstremnoj navijačkoj skupini BBB i eventualno ga angažiramo za suradnju sa Službom.“³⁷² Rogić je potom s Davorinom Rimcem načinio službenu zabilješku koja je unijela pomutnju oko uloge Senada među BBB-ima, a koja je nastala na temelju informativnog razgovora obavljenog s njime 31. listopada.³⁷³ „S obzirom na izneseno, a na

³⁶⁵ Isto, šifra 0/37-6, *Službena zabilješka Senad Mujadžić*.

³⁶⁶ Isto.

³⁶⁷ Isto, *Službena zabilješka Tomislav Lipovac*.

³⁶⁸ Vidi str. 27-30.

³⁶⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Dokument 40/122*.

³⁷⁰ Isto.

³⁷¹ Isto, *Službena zabilješka Dragana Rogića, 6.10.1989*.

³⁷² Isto.

³⁷³ Isto, *Službena zabilješka Dragana Rogića i Davorina Rimca, 2.11.1989*.

osnovu dojmova i procjena u toku 1.5-satnog informativnog razgovora, može se zaključiti da Mujadžić Senad nije pripadnik ekstremne navijačke skupine Bad Blue Boys“, glasio je zaključak, s dodatkom da je sasvim nejasno zašto je procijenjeno da on započinje tučnjave te da daljnji informativni razgovori ne bi rezultirali operativno korisnim saznanjima.³⁷⁴ „To se može potkrijepiti i činjenicom, da je uvidom u KE GSUP Zagreb utvrđeno da je Mujadžić Senad 17 puta prekršajno evidentiran, od čega svega jednom radi ispada na nogometnoj utakmici (18.8.1988. godine, na utakmici Dinamo – Auxerre, što je i sam naveo u inf. razgovoru)“.³⁷⁵ Bila je to prijateljska utakmica odigrana u Maksimiru, a Mujadžić je tada „u pijanom stanju utrčao u teren i pozivao gledalište na skandiranje.“³⁷⁶ Sve ostale ispade, pisalo je u zabilješci, počinio je u alkoholiziranom stanju na raznoraznim mjestima, nevezano za ikakve sportske manifestacije. Zvuči pomalo nevjerojatno, međutim, da dotadašnjim uvidom nije primijećeno kako tih 16 ili 17 prekršajnih prijavi nije vezano uz sportske priredbe. Uostalom, postavlja se pitanje kako se uopće opravdavalo višemjesečno povremeno prisluškivanje, a usto je Senad u ovom razgovoru naveo niz tvrdnji koje se nisu poklapale s onima iz razgovora obavljenog s njime početkom svibnja. Primjerice, izjavio je da na tribinu s BBB-ima ide samo kad nema novaca te da je jednom jedinom prilikom bio na gostovanju, na utakmici u Rijeci, gdje je boravio na moru. „Vezano za nogometne utakmice, Mujadžić je još istakao da mu nije jasno zašto se njega prilikom važnijih utakmica redovito izolira u SJS Medveščak, kada on nema nikakve veze s ekstremnim navijačima. Naveo je da se tada osjeća jako loše, jer je izuzetno slabog zdravstvenog stanja.“³⁷⁷ Naime, navodno mu je prije dvije do tri godine liječnik zbog srčanih smetnji zabranio konzumaciju alkohola, a k tomu redovito ide kod neuropsihijatra te uzima tablete za smirenje. „Zbog toga, izolacija u SJS Medveščak nepovoljno utječe na njegovo psihičko stanje, pogotovo zato što je u posljednje 2-3 godine potpuni apstinent.“³⁷⁸ Bilo kako bilo, sljedeći i posljednji dokument koji se dotiče Senada Mujadžića bile su „specijalne informacije“ IV. Odjela, II. Odsjeka, a prikupljene su primjenom TKTR-a.³⁷⁹ „20.11. razgovarao je Mujadžić Senad sa prijateljem, kojemu je ispričao kako su na prošloj tekmi stigli

³⁷⁴ Isto.

³⁷⁵ Isto.

³⁷⁶ Isto.

³⁷⁷ Isto.

³⁷⁸ Isto.

³⁷⁹ Dokument donosi informaciju i o razgovoru Hasanovog oca s Hasanovom prijateljicom, iz kojeg ne saznajemo ništa osim toga da Hasan više ne ide na utakmice, „jer je imao problema“: isto, *Bad Blue Boys – Kurtić Hasan i Mujadžić Senad, izvještaj od 20.11.89.*

i 'zmajčeki'. Nepoznati prijatelj je spomenuo kako je danas bio u Đorđićevoj 'zbog Poljaka'. Nastavak razgovora je bio potpuno u stilu BBB – posebno što se rječnika tiče.³⁸⁰

11.2.4. Veze s politikom – 'BBB za HDZ'

„Svi smo mi pripadnici HDZ-a, naša stranka nam je obećala transparent, koji će uskoro postati dio naše garderobe“, izjavio je u veljači 1990. za *Sportske novosti* neimenovani pripadnik BBB-a.³⁸¹ U svojoj knjizi *Bad Blue Boys – prvih deset godina* Hrvoje Prnjak spominje kako je u predizbornom razdoblju skupina ostvarila „pravu suradnju“ s HDZ-om, iako takvu ozbiljnu 'optužbu', osim gorecitiranom izjavom, ne potkrjepljuje nekakvim drugim dokazima.³⁸² „Znali smo da dolaze neki ljudi koji se žele infiltrirati u skupinu, kojima je bilo važno da se podrži HDZ, ali naša je preokupacija bio Dinamo. Osnivanje skupine, masovnost i dobar provod na gostovanjima bili su važniji od svega“, rekao je jednom prilikom Hasan Kurtić.³⁸³

Dakako, općepoznato je da su BBB-i u razdoblju prije prvih višestranačkih izbora, kao i neko vrijeme nakon njih, otvoreno iskazivali svoju podršku tada svojevrsnom nacionalnom pokretu, odnosno HDZ-u na čelu s Franjom Tuđmanom. Transparent 'BBB za HDZ', kao što smo vidjeli, uistinu je osvanuo na Poljudu u ožujku 1990., a u informaciji uoči utakmice splitska je Služba ustanovila kako su BBB-i „idejni pripadnici HDZ-a“.³⁸⁴ Prema jednoj anketi provedenoj od prosinca 1990. do svibnja 1991., 64 posto BBB-a simpatiziralo je HDZ, njih 18 posto Hrvatsku stranku prava, a devet posto navelo je kao razlog preferencije određene stranke ustaštvo.³⁸⁵ Nažalost, iz dostupnih nam dokumenata ne možemo utvrditi je li se HDZ i u kojoj mjeri pokušao „infiltrirati“ u skupinu te je li u tom razdoblju tektonskih promjena, uoči i nakon izbora, uistinu postojala „prava suradnja“, kako spominje Prnjak. Već smo istaknuli, opširnije informacije o BBB-ima pojavljuju se do studenog 1989., kada količina dokumenata opada, djelomično zbog zimske stanke u jugoslavenskom prvenstvu, a usto je pitanje koliko je dokumenata nastalo, a ostalo nedostupno prije i nakon izbora. Logično je, međutim, pretpostaviti i vjerovati da je HDZ-u podrška BBB-a bila itekako svrsishodna te da su u tom razdoblju određeni kontakti postojali. S druge strane, logično je postaviti pitanje u kojoj je mjeri HDZ uopće trebao vršiti utjecaj na djelovanje skupine koja je u sebi nosila nacionalna i nacionalistička obilježja. Kao što smo već naznačili, određeni kontakti članova HDZ-a s novim vodstvom BBB-a postojali su

³⁸⁰ Isto.

³⁸¹ Prnjak, 60.

³⁸² Isto.

³⁸³ Igor Flak: „Politika i tajkuni Boyse su iskoristili, a onda gazili“, www.vecernji.hr, 17. 3. 2016., pristup: 19. 4. 2018.

³⁸⁴ Vidi str. 44.

³⁸⁵ Fanuko i Radin, 94.

u listopadu 1990., kada u okviru akcije Stadion nastaje nekoliko posljednjih dokumenata vezanih uz ovu navijačku skupinu. Tada je „neidentificirani Tomica“ iz HDZ-a nastojao ukrotiti nezadovoljstvo BBB-a nastalo zbog odluke uprave kluba da ustupi prostorije namijenjene za djelovanje fan kluba nekom trećem, a pritom je obećao i nove prostorije. Vodstvo skupine načelno je odbilo tu ponudu, uz opasku da ne žele biti „podružnica HDZ-a“, iako ne saznajemo što se potom zbivalo na sastanku s HDZ-om u Gundulićevoj 23. Također, iako se radi o samo jednom fragmentu u odnosima HDZ i BBB-a, ovaj primjer jasno ilustrira koliku je važnost tim odnosima pridavala najjača hrvatska stranka te koliko im je u trenucima širenja pobune hrvatskih Srba značila podrška jedne 'obične' navijačke skupine.

Fan klub naposljetku je u potpunosti profunkcionirao na proljeće 1991., a BBB-i, od kojih će dobar dio završiti na ratištu, zbog promjene imena kluba u HAŠK-Građanski koje je na snagu stupilo 25. lipnja te godine, postat će jedna od rijetkih žestokih 'opozicija' novoustoličenom režimu. Ili riječima jednog navijača: „U staroj Jugi su nas najviše proganjali, hapsili i tukli. Imali nas na zubu stalno. Nije se ništa promijenilo. Čak je i gore postalo. Sad je vlast počela još više i još direktnije...“³⁸⁶

11.3. Torcida

Razgovarajući jednom prilikom neformalno sa sociologom Draženom Lalićem o njegovu istraživanju fenomena Torcide, inače moj mentor s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, rekao mi je kako je dio torcidaša smatrao da je on 'udbaš'. Da je tada kojim slučajem Lalić ili netko drugi proučavao fenomene BBB-a ili Armade zasigurno bi i među tim grupama postojala skepsa ili sumnja kako se pod krinkom istraživača zapravo krije 'udbaš'. Torcidaši su, međutim, imali možda malo više razloga za sumnju, jer, kao što smo već istaknuli, splitska je Služba bila najbolje 'infiltrirana' u Torcidu, a informacijama je baratala još od konačnog profiliranja ove omladinske supkulturne skupine. „Te strukture operativno pokrivamo od 1985. godine, od kog perioda do danas raspoložemo saznanjima o njihovim profilima ličnosti, mjestima okupljanja, taktikama djelovanja, idejnoj orijentaciji, međusobnim komentarima i sl.“, stajalo je u jednoj informaciji splitskog Centra iz travnja 1989. godine, nastaloj uoči same *akcije Stadion*, kada u republički SDS iz Splita stižu vrlo iscrpni izvještaji, od toga jedan GSUP-ov na čak 34 stranice.³⁸⁷

³⁸⁶ Prnjak, 105.

³⁸⁷ Isto, *Informacija broj 159*.

Ono što je moguće primijetiti u radu splitskog Centra, barem iz dostupnih dokumenata, jest da se mjera tajnog prisluškivanja telefona upotrebljavala u manjoj mjeri nego li u Zagrebu i Rijeci. Mogli smo vidjeti da se ta mjera primjenjivala povremeno, nekoliko dana uoči određenih sportskih priredbi, odnosno za „presijecanje aktivnosti“, kao i ne bi li se stekao bolji uvid u djelovanje Armade i BBB-a. Također, riječki Centar uvijek je isticao eventualno pozadinsko manipuliranje Armadom. Mjera TKTR-a zasigurno se koristila i u obrađivanju Torcide, no nerijetko se spominju raznorazni suradnici, odnosno 'ljudi na terenu'. Iz već spomenute informacije proizlazi kako je u travnju 1989. splitski SDS imao dva suradnika, od kojih jedan u tom trenutku nije mogao surađivati, te pet lica „u fazi angažiranja“, odnosno vjerojatno osobe koje su se tada 'vrbovale', nešto što se radilo s Danijelom Smailom iz Armade.³⁸⁸ „Obzirom na specifičnosti grupacije koju pokrivaju, koristimo ih prema njihovim mogućnostima i objektivnim okolnostima, jer se radi uglavnom o mladim licima (prosjeak godina od 17 do 21), koja su do sada bila sklona asocijalnom ponašanju. U globalu, naše se pozicije kreću među najekstremnijima u Torcidi, i u mogućnosti su da, u većini slučajeva, dostave objektivne i pravovremene informacije. Iz razloga što je način organiziranja Torcide često puta produkt sponatnih i iznenadnih ideja i planova, koji se realiziraju u toku, pojedina saznanja dobivamo naknadno.“³⁸⁹ Dalje se napominje kako ipak postoje određeni problemi u stvaranju „operativnih pozicija“ i to upravo zato jer se radi o mladim i nezrelim ljudima te postoji rizik od kompromitiranja Službe, kao i tih radnika.³⁹⁰ Ono najbitnije i najinteresantnije što je Služba crpila iz Torcide nastojat ćemo prikazati u sljedećim poglavljima.

11.3.1. Opća saznanja

U spomenutom izvještaju na 34 stranice, koji je GSUP Split izradio u travnju, nalazimo popis od čak 243 torcidaša, od čega je 80 posto njih sačinjavalo jezgro grupe.³⁹¹ „Još u sedmom i osmom razredu počinje želja za poistovjećivanjem s Torcidom.“³⁹² Najveći dio njih regrutirao se iz srednjoškolskog Pomorskog, Tehničkog, Prometnog, Brodograđevnog i Građevinskog centra, a 32 posto od spomenuta 243 pripadnika bili su rođeni izvan Splita.³⁹³ Dijelom iz toga proizlazi „klerikalnost“ Torcide, kako se naglašava, odnosno indoktrinacija i utjecaj klera bili su jači u manjim prigradskim i seoskim mjestima.³⁹⁴ Već smo vidjeli da je jedan od rituala

³⁸⁸ Isto.

³⁸⁹ Isto.

³⁹⁰ Isto.

³⁹¹ Isto, *Informacija o sigurnosnim i drugim sazanjima o djelovanju pripadnika tzv. Torcide na području GZO Split u periodu od 1.1.1985.-31.1.1989.*

³⁹² Isto.

³⁹³ Isto.

³⁹⁴ Isto.

Torcide bio odlazak pred ili u crkvu uoči utakmica, kao i utrčavanje u teren uz klečanje i molitvu.

Svoju navijačku 'ideologiju' jezgro Torcide nerijetko je objašnjavalo na stranicama sportskog tjednika *Sprint*, sve do prosinca 1988. i nereda na utakmici u Rijeci kad je ukinuta rubrika 'Tko to divlja na sportskim terenima'.³⁹⁵ Ta se 'ideologija', osim u „kleronacionalističkom“ smislu, ogledala u pretežito južnjačkom stilu navijanja obilježenim mnoštvom pirotehnike, a kao što je to bio slučaj i kod BBB-a, obavezan dio garderobe bila je jakna tzv. spitka, izokrenuta na drugu stranu, onu narančaste boje. Kako to nerijetko biva s navijačima i torcidaši su miješali mnoštvo raznih simbola ili ideologija pa su, osim što su bili izrazito vjerski i antikomunistički nastrojeni, povremeno zdušno skandirali svojevršnom dogmatiku Stipi Šuvaru, koji je u njihovim očima očigledno postao simbol otpora prema Miloševiću. Istovremeno je splitske zidove ukrašavao „krug unutar koga se nalazi križ“, odnosno „simbol neofašista, koji je svojevremeno koristila talijanska neonacistička grupa *Ordine Nuovo*.“³⁹⁶ Dakako, radilo se o keltskom križu koji, doduše, nije bio najprepoznatljiviji simbol ovog ultradesničarskog pokreta.³⁹⁷

Unatoč svim 'zastranjenjima' Torcida je imala jako dobru suradnju s klubom, odnosno bio je to nekakav klasični odnos u kojem se ogledala „dvoličnost“ uprave.³⁹⁸ „Kada izgube kontrolu nad njima (koju inače ne priznaju), te kada stihija poprimi otvorena obilježja nacionalističke netrpeljivosti, klubovi, treneri i rukovodstva o njima mijenjaju laskavu prijašnju retoriku.“³⁹⁹ Najsiromašniji navijači nerijetko su dobivali besplatne ulaznice, a čak su im se plaćala putovanja na gostujuće utakmice. Bitan faktor u tom odnosu bio je klub navijača, odnosno Torcida je posredstvom njega komunicirala s rukovodstvom kluba.⁴⁰⁰ U trenutku nastanka ovog izvještaja klub navijača brojao je 743 člana, a tijekom 1987. u njemu je bio ne samo velik broj torcidaša, već i onih najekstremnijih, tj. najvećih izgređenika. U pogledu njihova obuzdavanja te je godine čak ostvarena suradnja s GSUP-om, no i dalje se uz znanje rukovodioca kluba navijača u stadion unosila pirotehnika, i to pod izgovorm da se na taj način sprječavaju teže posljedice. Nakon aktiviranja suzavca na utakmici Hajduka i Marseillea, 5. studenog 1987., vodstvo kluba navijača distanciralo se od Torcide, no iduće su se godine torcidaši ponovno 'infiltrirali' u klub. GSUP je tako raspologao informacijom da je klub navijača nedavno isplatio

³⁹⁵ Isto.

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ Keltske križeve iscrtavali su i BBB-i.

³⁹⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija o sigurnosnim i drugim sazanjima o djelovanju pripadnika tzv. Torcide na području GZO Split u periodu od 1.1.1985.-31.1.1989.*

³⁹⁹ Isto.

⁴⁰⁰ Isto.

Torcidi 260.000 dinara za kupovinu bubnjeva, i to na sugestiju tehničkog direktora i direktora stadiona.⁴⁰¹ Takav odnos uprave prema navijačima zapravo ni ne čudi u toj mjeri, s obzirom da su ih najekstremniji na neki način ucjenjivali, uvijek spremni izazvati nered, a s druge strane vatrena je podrška igračima uistinu značila vjetar u leđa.

Ono što je Torcidu razlikovalo od drugih navijačkih skupina u Jugoslaviji, a vjerojatno i šire, jest velika upotreba narkotika, odnosno tzv. 'snifanje' ljepila, ali i upotreba heroina, koja će 1990-ih postati socijalni problem u Splitu. Park Matejuška bio je vjerojatno najfrekventnije okupljalište „narkomana“ iz Torcide.⁴⁰² Već je puno toga rečeno o odnosima Torcide i BBB-a pa valja izdvojiti da je upravo splitski SDS došao do informacije kako je toricdaše pri ulazu u Maksimir na utakmicu s Dinamom, početkom travnja 1989., pomogao Velimir Zajec, kod navijača očigledno osoba od povjerenja.⁴⁰³

11.3.2. Razne grupacije unutar Torcide

Iz mnoštva informacija kojima su splitski SDS i GSUP baratali o Torcidi valja izdvojiti one o postojanju raznih grupacija unutar ove skupine. Pritom je potrebno naglasiti da se ne radi o frakcijama jer su se te grupacije po većini ključnih pitanja naprosto slagale. „Za same pripadnike Torcide karakteristično je postojanje nekoliko grupacija koje zastupaju različita mišljenja u pogledu same organizacije i načina djelovanja navijača“, stajalo je u GSUP-ovom izvještaju, s naglaskom da se u posljednje vrijeme, međutim, gotovo svi ponašaju na jednaki način, u „nacionalističkom“ tonu.⁴⁰⁴

Prvu grupaciju, koja je navodno podržavala stav da na sportskim manifestacijama ne bi trebalo biti nacionalističkih ispada, činili su tzv. Hrvati – katolici.⁴⁰⁵ To se prije svega odnosilo na nekoliko uglavnom starijih i zaposlenih navijača s velikim autoritetom, kao što su bili spomenuti jedan od osnivača, Tonči Prlac zvan Prle, te Borislav Jelavić. „Svoja opredjeljenja isti izražavaju u međusobnim razgovorima, kao i posjećivanjem vjerskih manifestacija.“⁴⁰⁶ Kazali smo kako takav stav podržavaju navodno jer u izvještaju stoji da kao osobe koje su ionako protiv ovog društveno-političkog sistema možebitno se pod krinkom tog stava žele uvući u klub navijača te time zadobiti određene beneficije. Oni imaju najveći utjecaj na postavljanje

⁴⁰¹ Isto.

⁴⁰² Isto.

⁴⁰³ Isto, *Informacija broj 274*.

⁴⁰⁴ Isto, *Informacija o sigurnosnim i drugim sazanjima o djelovanju pripadnika tzv. Torcide na području GZO Split u periodu od 1.1.1985.-31.1.1989.*

⁴⁰⁵ Isto.

⁴⁰⁶ Isto.

lidera, a učinili su to s Draženom Armandom te Rasimom Hasanijem, dok je i sam Prle neko vrijeme bio vođa.

Druga grupacija bila je „izrazito neprijateljska“, a drugi su ih članovi nazivali ustašama, što se, između ostalih, odnosilo na Iću Purgera te Nikolu Bekavca zvanog Parangal.⁴⁰⁷ Također ju je činilo nekoliko pripadnika. Najbrojnija grupa bili su stariji maloljetnici, koji su u svojem navijačkom izrazu pomiješali raznoraznu simboliku, kako se ističe. U prvom redu oni su huligani te nabavljaju pirotehniku, a karakteriziraju ih „infantilna nacionalistička stremljenja“.⁴⁰⁸ Usto su katolici koji podržavaju raznorazne europske ultardesničarske organizacije, po splitskim zidovima ispisuju 'Ku Klux Klan', uzvikuju 'IRA Belfast' te slušaju U2 i Azru.

Nekoliko dana kasnije u još jednoj informaciji, iz koje smo već vidjeli koliko i kako se surađivalo s pojedinim toricdašima, nalazimo novu podjelu. „Do sada izdiferencirani nosioci i kolovođe indiciranih aktivnosti razlikuju se po nekim karakteristikama u svojim djelovanjima.“⁴⁰⁹ Prva grupacija su „glavni indoktrinatori s nacionalističkih pozicija mladih pripadnika Torcide, a ujedno važe i kao njihovi idoli“.⁴¹⁰ Radi se o osobama koje se ne vole pojavljivati na javnim mjestima te vode računa s kim se druže. „Povezani su s licima iz bivše akcije 'Šolta' – Podrug Lukom i Lažeta Mladenom, naše obrade, te Brkić Blažom, posredno i s uredništvom *Mladine* koja je objavljivala o 'progonima' mladih Splita, sa Šunjić Petrom koji je zastupao i branio na sudu pripadnike Torcide, kao i sa suđenim svećenikom Prcela Lukom.“⁴¹¹ Niti jedno od nekoliko imena koja se spominju u ovoj grupaciji ne poklapa se s licima iz prve grupacije iz gorenavedene podjele. Radi se o Goranu Šangutu zvanom Ori, Goranu Pauku zvanom Goša, Matku Kapetanoviću zvanom Maci, Jošku Katunariću i drugima.

Drugoj grupi pripadaju Ićo Purger, Parangal, Armanda, Hasani te ranije spominjani Dadić zvan Panker. „Ova grupacija važi kao prenosioци i sprovodioci ideja lica iz prve grupe, te kao podstrekači mladih pripadnika. Svi su evidentirani narkomani, alkoholičari, dileri droge, pa iz istog razloga imaju velikog utjecaja na mlade navijače.“⁴¹² Njihove ideje dopirale su do „neposrednih izvršioца neprijateljskih aktivnosti“, tj. do treće grupacije koju je činilo nekoliko mlađih, od kojih je napoznatiji Ojdanić.⁴¹³ „Pomladak Torcide“ činio je četvrtu grupaciju, tj.

⁴⁰⁷ Isto.

⁴⁰⁸ Isto.

⁴⁰⁹ Isto, *Informacija broj 159*.

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Isto.

⁴¹² Isto.

⁴¹³ Isto.

one od 10 do 15 godina, koji su većinom bili štíćenici doma za napuštenu djecu Mileva Tomić te se raspolagalo samo s njihovim nadimicima.⁴¹⁴ Kao osobe koje su se u posljednje vrijeme nametnule kao lideri Torcide izdvajaju se Armanda i Hasani, a odnedavno im se pridružuje i Ojdanić. Ipak, vidimo da iza tih lidera postoji grupa starijih s velikim autoritetom, koja očito utječe na i 'blagoslovi' novopečene vođe.

Iako smo već dosad mogli primijetiti koja su obilježja i vrijednosti „nosioca nacionalističkih ekscesa“ i najekstremnijih torcidaša, valja izdvojiti sljedeće: „U krugu istomišljenika (kako pripadnika Torcide, tako i inače lica s kojima dolaze u kontakt), istupaju s nacionalističkih i ustaških pozicija, i to na način što ističu svoju nacionalnu pripadnost i naciju kao superiorniju nad drugima, pozdravljaju se međusobno 'ustaškim pozdravom', afirmativno govore o Anti Paveliću, NDH i ustaškom pokretu, komentiraju potrebu izdvajanja Hrvatske i Slovenije iz sastava Jugoslavije, veličaju uspjehe kosovske iredente i inače daju podršku Albancima na Kosovu, s omalovažavanjem i mržnjom govore o srpskoj naciji, ličnosti i djelu Tita, pjevaju nacionalističke i kleronacionalističke pjesme i sl.“⁴¹⁵ Na samom kraju dokumenta ističe se da u slučaju većih društveno-političkih kriza navijači mogu biti politički izmanipulirani od „neprijateljskih struktura“, a „šira društvena zajednica“ mora adekvatno reagirati ukoliko se želi 'spasiti' dio mlade populacije.⁴¹⁶ „Prema našoj procjeni, jedan veći dio mladih smo kao društvo izgubili po pitanju da slijede ideje samoupravnog socijalizma i razvoja Jugoslavije na AVNOJ-evskim principima.“⁴¹⁷

11.3.3. Veze s politikom – 'Nek se čuje, nek se zna, mi smo vojska Franje Tuđmana'

„O, Tuđmane, dobit ćemo izbore“, orilo se tijekom jednog predizbornog skupa HDZ-a u Splitu, skandiranje čiji su predvodnici bili pripadnici Torcide.⁴¹⁸ Netom nakon izbora sa sjeverne tribine Poljuda mogla se čuti sljedeća, zapravo proročanska pjesma: „Nek se čuje, nek se zna, mi smo vojska Franje Tuđmana“.⁴¹⁹

Dobar dio onoga što smo napisali u poglavlju „*Veze s politikom – 'BBB za HDZ'*“ moglo bismo ustanoviti i za Torcidu te nekakve njezine veze s politikom i političarima. Postoje raznorazne indicije i pretpostavke kako su raznorazne stranke nastojale ostvariti utjecaj u Torcidi.⁴²⁰ Prema

⁴¹⁴ Isto.

⁴¹⁵ Isto.

⁴¹⁶ Isto.

⁴¹⁷ Isto.

⁴¹⁸ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 132.

⁴¹⁹ Isto, 164.

⁴²⁰ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 208.

Laliću, postojali su „kontakti“ sa splitskim ogrankom HDZ-a u ožujku 1990., uoči utakmice Hajduka i Dinama, kad su HDZ-ovi aktivisti tražili da transparent podrške njihovoj stranci Torcida izvjesi na sjevernoj tribini, a što su torcidaši navodno odbili.⁴²¹ Problem je, međutim, što na drugom mjestu u svojoj knjizi Lalić samog sebe pobija i ističe kako je na toj utakmici na sjeveru bio izvješten transparent 'HDZ – Hajduk Dinamo Zajedno'.⁴²² „No, težnje određenih političkih činitelja da manipuliraju nekim navijačkim grupama u bivšoj Jugoslaviji tek su povremeno imale uspjeha. Nerijetko su baš navijačke grupe uspijevale instrumentalizirati političke činitelje. Primjerice, Torcida je u takvim kontaktima nedvojbeno bila ravnopravan sudionik i njezino vodstvo nije bilo sklono političkom instrumentaliziranju skupine od bilo koje političke stranke.“⁴²³ Prava je šteta što Lalić, osoba koja je u tom razdoblju gotovo pa na svakodnevnoj razini bila involvirana u djelovanje Torcide, nije konkretizirao o kojim se pokušajima instrumentaliziranja i kontaktima radilo. Pogotovo iz razloga što dokumenti, kao i u slučaju BBB-a, ne daju gotovo nikakav odgovor. Od utakmice Hajduka i Crvene Zvezde u rujnu 1989. pa sve do ožujka 1991. informacije o Torcidi su vrlo oskudne, površne i općenite.

Već smo istaknuli kako su torcidaši sudjelovali na predizbornom skupu HDZ-a, a od ožujka 1990. do ožujka sljedeće godine od 108 pripadnika jezgre njih 56 posto sudjelovalo je na raznim političkim i izbornim zbivanjima.⁴²⁴ Tim više šteta je što dostupni dokumenti ne otkrivaju jesu li među torcidašima postojali 'Miletići' te je li njihovo eventualno političko djelovanje ikako utjecalo na grupu. Također, među njima su navodno postojale rasprave treba li se u toj mjeri u navijanju osvrutati na politiku,⁴²⁵ što možda možemo povezati s grupacijom koja navodno nije htjela navijati u nacionalističkom tonu.⁴²⁶ Glede samih političkih preferencija one su prilično predvidljive, odnosno slične kao i kod BBB-a. Više od polovice torcidaša bilo je opredijeljeno za HDZ, njih oko 15 posto za radikalno desne stranke, dok su se petorica izjasnila za stanovitu Ustašku stranku.⁴²⁷

Upravo bi nam dokumenti iz ožujka 1991., posljednji vezani uz Torcidu, mogli dati odgovor o kojoj se stranci radi. „Kroz OI Stadion kontinuirano pratimo protuzakonite aktivnosti članova navijača NK Hajduk tzv. Torcide, čije se članstvo stalno obnavlja, a nasilnička ponašanja se prenose izvan stadiona i sportskih manifestacija, u smislu da isti koriste i osnivačke skupštine

⁴²¹ Isto.

⁴²² Možda se naprosto radilo o drugom transparentu koji je trebao biti, a nije izvješten: isto, 209.

⁴²³ Isto, 209.

⁴²⁴ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 205/206.

⁴²⁵ Isto, 164.

⁴²⁶ Vidi str. 76-78.

⁴²⁷ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 206.

pojedinih stranaka za iskazivanje svojih ideoloških ekstremnih opredjeljenja“, stoji u informaciji nastaloj 20. ožujka.⁴²⁸ Pritom se misli na osnivačku skupštinu izvjesne Hrvatske ustaške stranke koja se održala 10 dana ranije u splitskom hotelu Marjan. Pod kvalifikacijom neprijateljske djelatnosti splitska Služba ističe kako se radi o unutrašnjem, odnosno „hrvatskom ekstremizmu“, a predmet informacije jesu „aktivnosti usmjerene na poduzimanje općeopasnih radnji i akata nasilja“. ⁴²⁹ Prije svega to podrazumijeva kako je dio prisutnih osnivačku skupštinu pokušao iskoristiti kao „poziv na otvoreni sukob s građanima srpske nacionalnosti koji žive na području RH.“⁴³⁰ Pošto su prisutni kao svoje idole isticali Antu Pavelića i njegove ustaše, sukladno tome, hrvatskih se Srba i četnika trebalo riješiti, ako ne mirnim putem, onda onim oružanim. „Poseban autoritet“ među tom skupinom ljudi imao je izvjesni advokatski pripravnik iz Splita, Marko Baleta, predsjednik inicijativnog odbora HUS-a.⁴³¹ On je negirao genocidnost ustaškog pokreta te opravdavao njegovo oživljavanje činjenicom da nastaje kao pandan četničkom pokretu u Srbiji, ako treba i pod cijenu zločina. Baleta je potjecao iz „socijalno prosječne obitelji“, koja nije bila ideološki ekstremna, a na skupštini je rekao kako se ne valja braniti ukoliko će ih drugi zvati ustašama jer je to ime „veliko i slavno u očima i srcima hrvatskog naroda“. ⁴³² Također, suradnik kodnog imena 'Otok' otkrio je kako je skupštini prisustvovao Nedeljko Marasović zvan Buš, jedan od vođa Torcida, koji je svojim autoritetom na skupštinu privukao i ostale torcidaše. Radilo se o dugogodišnjem vođi, otprije poznatom po navijačkom i nacionalističkom ekstremizmu te nezaposlenoj osobi sklonoj prekomjernoj konzumaciji alkohola. I on je poput Baleta „zastupao tezu da rješavanje problema u Hrvatskoj treba prepustiti ustašama, koji će se otvoreno sukobiti s pripadnicima srpske nacionalnosti koji žive u RH.“⁴³³ Kao operativno interesantnog torcidaša Služba je istaknula i izvjesnog Borisa Radovčića iz Vodica, „koji je održavao stalne kontakte s hrvatskim ekstremistima u Australiji. Radovčić zastupa tezu da Hrvatskoj, osim Istre, Dalmacije i Slavonije, te hrvatskog iseljeničtva, pripada i teritorija BiH, a koju cjelinu je usporedio s dlanom šake i prstima, koji stisnuti predstavljaju snagu i jačinu hrvatskog naroda.“⁴³⁴ To su ujedno posljednje informacije u dokumentu kojeg potpisuje načelnik Zvonimir Eškinja, s napomenom kako se OI Stadion i dalje nastavlja.

⁴²⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija broj 16*.

⁴²⁹ Isto.

⁴³⁰ Isto.

⁴³¹ Isto.

⁴³² Isto.

⁴³³ Isto.

⁴³⁴ Isto.

12. Što su navijači nama dali?

Ovo poglavlje nastalo je kao potreba da odgovorimo na neka važna pitanja koja se zapravo nameću sama po sebi. Također, ono nam daje priliku da iskoristimo dijelove literature koje smo iz konceptualnih razloga dosad naprosto slabo koristili, a koji se dotiču navijačke problematike u zadnjoj fazi raspadanja Jugoslavije. Osim što ćemo uz pomoć te literature pokušati odgovoriti na spomenuta važna pitanja, bit ćemo slobodni iznijeti i neke vlastite teze glede cjelokupne uloge navijaštva u datom razdoblju. Tri rada koja ćemo upotrebljavati sociološka su istraživanja, no dakako da oni daju povijesni uvid, a prije svega će nam poslužiti da pokušamo odgovoriti na sljedeća pitanja: kakav su značaj imale navijačke skupine za hrvatsko i jugoslavensko društvo?; kakva je bila njihova društvena uloga ili funkcija?; jesu li hrvatske navijačke skupine uistinu bile „nacionalističke“?

Jedan od najkvalitetnijih radova s kojima sam se susreo u nevelikoj literaturi vezanoj za našu temu svakako je onaj jednog od najcjenjenijih hrvatskih sociologa sporta Srđana Vrcana, *Sport i nasilje danas u nas*. Vrcan u radu jasno ističe kako je sve češće stadionsko nasilje uzrokovano „krahom službene politike i službene ideologije“⁴³⁵, odnosno sveopćom društvenom krizom te upozorava kako bi se rasplet jugoslavenske krize mogao iščitati upravo iz događanja na nogometnim stadionima.⁴³⁶ „Ako je jednom u nas vrijedila tvrdnja da je sport, odnosno nogomet svojevrsna metafora društva, danas je, čini se, opravdano tu tvrdnju preokrenuti i ustvrditi da je društvo metafora nogometa.“⁴³⁷ U takvim kriznim uvjetima izgubila se razlika između navijačkog i političkog ponašanja, što dobro ilustrira činjenica kako su hrvatske navijačke grupe redovito pohađale glazbene koncerte i političke manifestacije.⁴³⁸ Vrcan u navijačkim skupinama vidi prilično veliku snagu kada tvrdi da su „u svojim sredinama jedine djelatne, masovne omladinske organizacije koje djelotvorno funkcioniraju i koje su u stanju mobilizirati veći dio omladine.“⁴³⁹ Također, navijače naziva „avangardom društvenih promjena“ te ističe kako su sami sebi zadali „generacijsku misiju u promjeni političkog kursa“.⁴⁴⁰ I Lalić navijačkim skupinama pridaje prilično veliki značaj, a za Torcidu tvrdi da je bila „najutjecajnija omladinska supkulturna organizacija na području Dalmacije.“⁴⁴¹ Usto cijelu navijačku scenu u Hrvatskoj smatra „elementom funkcioniranja građanskog društva“, koje do

⁴³⁵ Vrcan, 66.

⁴³⁶ Isto, 48.

⁴³⁷ Isto.

⁴³⁸ Isto, 33.

⁴³⁹ Isto, 37.

⁴⁴⁰ Isto, 68.

⁴⁴¹ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 211.

1989., kada postupno počinju nicati političke stranke, nije bilo ni u povojima.⁴⁴² Ono se nije moglo nazirati ni na medijskom polju za razliku od Slovenije i Srbije gdje je medijska scena tada već bila donekle liberalizirana.

„Ustvari poznati politički mitinzi u nas i navijanja na nogometnim stadionima približuju se i po svojem sadržaju i po svojoj ikonografiji i po mobilizaciji fanatizma i mržnje.“⁴⁴³ Jedna od prvih pomisli kad sam se počeo intenzivnije baviti ovom temom bila mi je kako je navijačko ponašanje na hrvatskim stadionima svojevrsna inačica tzv. događanja naroda u Srbiji. Dakako, sami ciljevi tih dvaju 'događanja' nisu bili isti, odnosno bilo bi preciznije reći kako BBB-i, Torcida i Armada nisu imali nekakav konkretan cilj. S druge strane njihovo je djelovanje bilo prilično dobro organizirano, a vidjeli smo kako su im klubovi prešutno pružali logistiku i podršku.⁴⁴⁴ Također, nerijetko su imali prešutnu ili otvorenu podršku ostatka javnosti, što i sam Vrcan ističe.⁴⁴⁵ „Kad mogu oni svašta pivat po mitinzima, možemo i mi na utakmicama“, lijepo je to sročio jedan torcidaš.⁴⁴⁶ Ništa manje nejasan nije bio niti drugi: „U nas nema mitinga ka u Srbiji. Ovdje, u Splitu i Dalmaciji, jedini je đir Torcida da bi čovik moga ispoljit svoje nacionalne osjećaje i neki politički stav.“⁴⁴⁷ Za razliku od Srbije gdje su spomenuti mitinzi, između ostalog, bili manifestacije srpskog nacionalizma, u Hrvatskoj je takvo što bilo nemoguće pa sam slobodan ustvrditi da su nogometni stadioni poslužili kao svojevrsni poligoni za iskazivanje političkih stavova. S druge strane, kao što Vrcan ističe, nogometni stadioni ostali bi politički poligoni čak i u slučaju uvođenja višestranačja, i to zbog neriješenog nacionalnog pitanja.⁴⁴⁸

„Među Boysima vrlo je često isticanje nacionalne pripadnosti. (...) Dosadašnje opservacije ne sugeriraju dojam da su svi Boysi nacionalistički orijentirani. Radi se o manjem dijelu, ali na razini simbolike većina će ih prihvatiti takav način izražavanja zbog toga što se u navijačkom svijetu stvari prihvaćaju na takav način, bez puno razmišljanja, u 'paketu'.“⁴⁴⁹ S obzirom da ova opservacija nastaje sredinom 1988. godine mogli bismo je dobrim dijelom uzeti kao točnu, iako je važno naglasiti da su istraživači radili s 20 pripadnika BBB-a. Također, pri ocjenjivanju toga jesu li BBB-i, a smatram da možemo reći i hrvatski navijači, bili nacionalisti važno je naglasiti

⁴⁴² Isto, 201.

⁴⁴³ Vrcan, 33.

⁴⁴⁴ Nešto manje u slučaju BBB-a.

⁴⁴⁵ Vrcan, 28.

⁴⁴⁶ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 161.

⁴⁴⁷ Isto, 203.

⁴⁴⁸ Što na kraju krajeva i jest bio slučaj: Vrcan, 102.

⁴⁴⁹ Buzov, Magdalenić, Perasović i Radin, 14.

kako su mnoge pjesme iz njihova repertoara u suštini bili domoljubne, odnosno takvima bi se okarakterizirale u demokratskom društvu. Veći je dio njih, međutim, bio politički opterećen. „Stječe se, naime, dojam da je on (nacionalizam op.a.) više proklamiran nego stvaran, više instrument rituala navijanja, nego vrijednost ili ideološki sindrom. Ma koliko bili bučni u iskazivanju svoje privrženosti naciji, BBB-i kao nacionalisti ostaju prilično neuvjerljivi.“⁴⁵⁰ Otprilike dvije godine nakon ove konstatacije, 13. svibnja, na Maksimiru se umalo odvio pokolj BBB-a i Delija pa smatram kako zbog toga ne možemo tvrditi da nacionalizam među hrvatskim navijačima tada nije bio vrijednost ili ideološki sindrom. Ovdje svakako valja naglasiti kako nisu navijači bili ti koji su proizvodili ekstremni nacionalizam, već bi bilo točnije reći kako su ga, njime inficirani, reproducirali ili bili njegovi glasnici, što se, dakako, ogleda u uvriježenoj tezi da su nogometni stadioni preslika društvenog bila. Sa samim zaoštavanjem krize dobar dio navijača sve se više okretao nacionalizmu koji se ponajprije ogledao u sve češćem verbalnom i fizičkom nasilju između hrvatskih i srpskih navijača, što sami dokumenti potvrđuju, kao i činjenica da je OI Stadion uopće zavedeno. S druge strane treba istaći da su postojale svojevrsne razlike između Torcide, BBB-a i Armade. Među prvima je nerijetko u samom vodstvu bio prisutan ustaški moment, i to od samog osnivanja skupine, dok je vođa Armade Zoran Miletić isticao kako mu nacionalnost nije bitna, iako će u grupi u jednom trenutku doći do nepovjerenja između Hrvata i Srba. Među vodama BBB-a pak dobar dio njih izjašnjavao se Jugoslavenima, no sasvim je izvjesno kako se radilo o čistom oportunističkom. Ipak, smatram kako je najmjerodavniji pokazatelj zapravo onaj o glasačkim preferencijama Torcide i BBB-a. Rezultati su bili gotovo pa isti, odnosno manji dio navijača preferirao je radikalno desne opcije, dok je ostatak većinom bio hadazeovski orijentiran. Mogli bismo ustvrditi da slično kao što je u HDZ-u postojao nacionalistički element tako je i među navijačima postojala takva vrsta motiva za davanje glasa toj stranci. Nažalost, u susjednoj su republici retorika, ali i samo djelovanje na terenu bili još radikalniji, odnosno isključivi. Još potkraj 1989. Ante Jurjević Baja, osoba koja je zbog tzv. „klubašenja“ prilikom osnivanja Torcide daleke 1950. dobila partijski ukor, proročanski je ustvrdio: „Oni koji danas bacaju petarde, sutra će bacati bombe.“⁴⁵¹

13. Zaključak

„Prije svega, nogometni susreti i nogometni stadioni kao da brišu neke razlike u ponašanjima koje inače važe u tzv. običnom životu. Faktično brišu razlike između legitimnog i nelegitimnog,

⁴⁵⁰ Isto, 50.

⁴⁵¹ Lalić, *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međuođnosna u Hrvatskoj*, 169.

između poželjnog i nepoželjnog, između dopuštenog i nedopuštenog te između normalnog i nenormalnog itd.⁴⁵²

U samoj su biti fenomena kakav je huliganizam sukob različitih navijačkih skupina te nasilje općenito. Generalno govoreći, međutim, taj se sukob ponajprije odvija po regionalnoj, klupskoj, ponekad i 'kvartovskoj' liniji, a tek se povremeno razne europske navijačke skupine sukobljavaju zbog nacionalnih razlika ili iz nacionalističkih razloga. Posebnost jugoslavenskih navijačkih skupina jest upravo u tome što se antagonizam dobrim dijelom zasnivao na nacionalnoj netrpeljivosti, što je, dakako, išlo u korak s razdobljem dezintegracije jugoslavenske zajednice. Pa, iako možemo raspravljati o tome kako je nacionalnost služila kao samo još jedan od načina iskazivanja grupne različitosti, činjenica je da su nogometni stadioni diljem Jugoslavije postali poligoni za iskazivanje onog što se tretiralo kao nelegitimno, nepoželjno, nedopušteno i nenormalno, tj. poligoni za ono što je SDS RSUP SR Hrvatske okarakterizirao kao „nacionalističke“ i „kleronacionalističke“ ispade. Opsežna *akcija Stadion*, pokrenuta u travnju 1989., bila je samo još jedan pokazatelj kako niti Druga Jugoslavija, baš poput Prve, nije bila sposobna riješiti nacionalno pitanje. Upitan zašto dolazi do navijačkog nasilja jedan od pripadnika uže jezgre Torcide odgovorio je: „Do nasilja uglavnom dolazi zbog nacionalnih i političkih razlika. To je naš odgovor na određena politička zbivanja i vrijeđanja određenih nacija. Dok god bude ovakva politička atmosfera kod nas, bit će i ovakvog nasilja. A kada se suzbije nasilje u ekonomiji i politici, onda će se smanjiti i nasilje među navijačima.“⁴⁵³ Ako uzmemo posljednju rečenicu kao prilično upitnu, jer, kao što smo istaknuli, u samoj srži huliganizma jesu sukob i nasilje, pomno analizirajući ostatak citata slobodan sam zaključiti kako je ovaj torcidaš precizno sažeo svu bit navijačkog nasilja u Jugoslaviji. Dio nasilja, već smo istaknuli, bio je uzrokovan neriješenim nacionalnim pitanjem, a dio zbog „političkih razlika“ i „nasilja u ekonomiji i politici“ ili, drugim riječima, zbog samog totalitarnog sustava. Tijekom već spomenutog grupnog intervjua provedenog 1988. godine s 20 BBB-a, jedno je od pitanja istraživača bilo: „Da li je za vas pogrdno reći da je netko nacionalista?“. Jedan je od navijača odgovorio: „To vam ovisi o društvenom uređenju. Kod nas se kao ne smije biti nacionalista pa ih onda kao i nema. Ima ih, ali to se ne smije bit. To nije u redu.“⁴⁵⁴ S obzirom na izneseno nije čudno što pojedini autori o navijačkim skupinama u Hrvatskoj u datom razdoblju pričaju kao o „podzemnom“ ili „paralelnom“ društvu.⁴⁵⁵ Također,

⁴⁵² Vrcan, 70.

⁴⁵³ Lalić, *Torcida: pogled iznutra*, 161.

⁴⁵⁴ Buzov, Magdalenić, Perasović i Radin, 47.

⁴⁵⁵ Srđan Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa*, (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003), 100.

to što su neki navijačke skupine smatrali „elementom funkcioniranja građanskog društva“⁴⁵⁶ značilo je da one za vlasti SR Hrvatske predstavljaju sigurnosni problem, kao i to da logičan odgovor jednog totalitarnog sustava slijedi u vidu represije i prevencije navijačkih ekscesa. Činjenica pak da se radilo u „unutrašnjem neprijatelju“, kao i to da su rezultati OI Stadion pokazali kako nitko ne manipulira navijačkim skupinama, bili su još jedan pokazatelj kako je „jedan veći dio mladih izgubljen po pitanju da slijede ideje samoupravnog socijalizma i razvoja Jugoslavije na AVNOJ-evskim principima.“⁴⁵⁷ Upravo je činjenica što nitko nije manipulirao navijačkim skupinama, odnosno to što su djelovale prilično samostalno, još jedan od rezultata ovog istraživanja. Doduše, u periodu je smjene vlasti *akcija Stadion* ili zastala, ili je dio dokumenata ostao nedostupan, ili naprosto oboje, no ostatak materijala ne sugerira kako su hrvatske navijačke skupine bile pod političkim utjecajem, nešto što se ne može reći za Delije među koje je 'red' uvodio Željko Ražnatović. Također, i nakon dolaska HDZ-a na vlast akcija se nastavlja, a ekstremne navijačke skupine ostaju sigurnosni problem. Dakako, to je sasvim logično s obzirom da one predstavljaju neku vrst sigurnosnog problema bez obzira na prirodu političkog sustava. Ostali rezultati pokazali su se manje-više kao potvrda onog što smo mogli steći uvidom u polazišnu literaturu. A to je kako su tadašnji navijači bili cijela jedna generacija mladih bez perspektive, osobe s pretežito niskim životnim standardom, koje su se u uvjetima društveno-političke krize na neki način 'predale' nacionalističkoj euforiji, koja je potkraj 1980-ih zahvatila Jugoslaviju. Dobar dio tih ekstremnih navijača naposljetku je otišao u rat iz kojeg se dio njih neće vratiti, a drugi će se pak sa završetkom rata ukrcati u vlak tranzicijskih gubitnika. Također, još jedan od ciljeva rada bio je prikazati ustroj i organizaciju triju navijačkih skupina, što je zahvaljujući iscrpnim saznanjima službi sigurnosti bio prilično lagan zadatak, iako je trebalo suvislo sažeti takvu količinu materijala. Ta saznanja jasno pokazuju kako su navijači bili jako dobro organizirani, katkad i uz minimalnu pomoć klubova, koji su se nerijetko javno odricali svojih najfanatičnijih navijača. Ostaje, međutim, žal ili gorak okus kako je ovolika količina izvorne građe mogla ponuditi i nešto više, ili kako u okviru ovako opsežnog istraživanja republičkog SDS-a ima još interesantnih, ali zasad nedostupnih saznanja. Pa, unatoč tome, općeg sam dojma kako sam uspio ispuniti meni osobno možda i najvažniji cilj, odnosno odmaknuti se od dnevno-političke perspektive promatranja ovog problema, i to ponajviše od romantičarskog pristupa navijačkoj problematici u Jugoslaviji, te kako sam tu problematiku prezentirao na profesionalan način.

⁴⁵⁶ Vidi str. 80.

⁴⁵⁷ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, šifra 0/37-3, *Informacija broj 159*.

Sažetak

U travnju 1989. godine bivša Služba državne sigurnosti pokrenula je operativno istraživanje Stadion, opsežnu akciju kojom su se htjeli suzbiti sve učestaliji „nacionalistički“ i „kleronacionalistički“ ispadi navijačkih skupina na nogometnim stadionima na području SR Hrvatske. Prvi dio rada nastoji objasniti kontekst u kojemu su se oblikovale hrvatske navijačke skupine u Jugoslaviji te zašto je uopće zavedeno OI Stadion. Drugi ili središnji dio rada pojašnjava koji su bili ciljevi, metode i mjere *akcije Stadion*, ali i kakvi su bili konkretni rezultati ovog opsežnog istraživanja republičkog SDS-a. U posljednjem se dijelu rada na temelju izvještaja SDS-a i Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova opisuju ustroj i organizacija triju hrvatskih navijačkih skupina, Bad Blue Boysa, Torcida i Armade. Kao jedna cjelina rad nastoji objasniti na koji su način djelovale spomenute navijačke skupine u vrijeme raspada Jugoslavije te zašto su u tom periodu bile jedan od najvećih sigurnosnih problema u SR Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Ključne riječi: raspad Jugoslavije, Služba državne sigurnosti, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova, OI Stadion, politika i navijači, nacionalizam

Summary

In this master thesis we try to explain how did Croatian supporters groups, mainly football fans, behave during the break-up of Yugoslavia. It is through newly reports and documents of former State Security Service we can now understand the importance of their role in that part of history. In April 1989 the former State Security Service launched an extensive research named 'Stadium'. The main goal of this broad action from Secretariat of Internal Affairs of Socialistic Republic of Croatia was to repress hooliganism and nationalism in football stands. This master thesis tries to understand the phenomom of nationalism on football stadiums across Yugoslavia and Croatia and wants to discover the structure and organisation of three most popular Croatian supporters groups - Bad Blue Boys, Torcida and Armada.

Keywords: break-up of Yugoslavia, State Security Service, Secretariat of Internal Affairs, politics and football fans, 'Stadium', hooliganism and nationalism

Bibliografija

Knjige:

- Bilandžić, Dušan. *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945. – 2005.* Zagreb: Prometej, 2006.
- Bilandžić, Dušan. *Propast Jugoslavije i stvaranje moderne Hrvatske.* Zagreb: AGM, 2001.
- Birtić, Tomislav. *Krvavo plavo.* Zagreb: vlast. nakl., 2013.
- Boljkovac, Josip. „Istina mora izaći van...“: *sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske.* Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2009.
- Brimson, Dougie. *Nogometno nasilje u Europi: kako se razvijao nogometni huliganizam.* Prevela Mirta Knežević. Zagreb: Celeber, 2006.
- Brimson, Dougie. *Tajne nogometnog huliganizma: kako se mijenjala slika nogometnog nasilja.* Prevela Dragana Grozdanić. Zagreb: Celeber, 2006.
- Buzov, Željko, Ivan Magdalenić, Benjamin Perasović i Furio Radin. *Navijačko pleme: prvo YU istraživanje.* Zagreb: RZ RK SSOH, 1989.
- Fanuko, Nenad, Furio Radin. *Zagrebački nogometni navijači: grupni portret s BBB u središtu.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1991.
- Lalić, Dražen. *Nogomet i politika: povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj.* Zagreb: Fraktura, 2018.
- Lalić, Dražen. *Torcida: pogled iznutra.* 2. izd. Zagreb: Profil multimedija, 2011.
- Perasović, Benjamin. *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001.
- Prnjak, Hrvoje. *Bad Blue Boys – prvih deset godina.* Zagreb: Marjan Express, 1997.
- Radelić, Zdenko, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing i Dražen Živić. *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat.* Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza.* Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Ramet, Sabrina, *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada.* Zagreb: Alinea, 2005.
- Vrcan, Srđan. *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.
- Vrcan, Srđan. *Sport i nasilje danas u nas.* Zagreb: Naprijed, 1990.

Znanstveni članci i diplomski radovi:

- Čolović, Ivan. „Od Delija do Tigrova.“ *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, br. 10 (1995): 76-82.

Lalić, Dražen. „Bad Blue Boys i Torcida.“ *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, br.10 (1995): 63-70.

Miletić, Petar. „Političke ideologije kao važna sastavnica identiteta europskih navijačkih skupina (s naglaskom na Hrvatsku).“ Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Rijeci, 2016.

Perasović, Benjamin. „Navijačko pleme: do nacije i natrag.“ *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, br. 11 (1995): 61-67.

Sobota, Sebastian. „Raspad Jugoslavije kroz sportske događaje 1987. – 1991.“ Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, 2017.

Žanić, Ivo. „Navijači i rat.“ *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, br. 10 (1995): 50-62.

Članci s interneta:

Alač, Zvonko. „„Navijač ugrizao psa, milicajca uboli iglom, raketiranje i juriš na tribine: Krvavi Jadranski derbi iz 1988., dobio reprizu prošle subote!“, www.index.hr, 1. 10. 2013. (<https://www.index.hr/sport/clanak/Navijac-ugrizao-psa-milicajca-uboli-iglom-raketiranje-i-juris-na-tribine-Krvavi-Jadranski-derbi-iz-1988-dobio-reprizu-prosle-subote!/703552.aspx>, pristup ostvaren: 12. 4. 2018.)

Čolović, Ivan. „Fudbal, huligani i rat“, www.e-novine.com, 30. 9. 2009. (<http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/30514-Fudbal-huligani-rat.html>, pristup ostvaren: 11. 3. 2018.)

Flak, Igor. „Politika i tajkuni Boyse su iskoristili, a onda gazili“, www.vecernji.hr, 17. 3. 2016. (<https://www.vecernji.hr/sport/politika-i-tajkuni-boyse-su-iskoristili-a-onda-gazili-1069111>, pristup ostvaren: 19. 4. 2018.)

Körbler, Jurica. „Zatajena povijest Hajduka: Torcidu su 1950. osnovali agenti Udbe i oficiri JNA (i to u Zagrebu, ne u Splitu)“, www.jutarnji.hr, 26. 10. 2015. (<https://www.jutarnji.hr/globus/zatajena-povijest-hajduka-torcidu-su-1950.-osnovali-agenti-udbe-i-oficiri-jna-i-to-u-zagrebu-ne-u-splitu/180742/>, pristup ostvaren: 13. 3. 2018.)

Lider/Hina. „Otvoreno oko 60.000 dosjea bivše Službe državne sigurnosti, najzanimljivije izostalo“, lider.media, 8. 6. 2017. (<https://lider.media/aktualno/biznis-i-politika/hrvatska/otvoreno-oko-60-000-dosjea-bivse-sluzbe-drzavne-sigurnosti-najzanimljivije-izostalo/>, pristup ostvaren: 28. 5. 2018.)

Pilić, Damir. „Dan kad je umrla Jugoslavija: prije točno 25 godina prekinuta je utakmica između Hajduka i Partizana“, www.slobodnadalmacija.hr, 26. 9. 2015.

(<http://www.slobodnadalmacija.hr/sport/hajduk/clanak/id/287621/dan-kad-je-umrla-jugoslavija-prije-tocno-25-godina-prekinuta-je-utakmica-izmeu-hajduka-i-partizana>, pristup ostvaren: 27. 4. 2018.)

Popović, Srđa. „Raspad Jugoslavije (I)“, pescanik.net, 23. 9. 2008. (<https://pescanik.net/raspad-jugoslavije-i-2/>, pristup ostvaren: 3. 4. 2018.)

Prlić, Mate. „Navijački rivalitet bez granica: Otkud sva ta mržnja? Vratimo se u 1988. godinu...“, dalmatinskiportal.hr, 8. 10. 2014. (<http://dalmatinskiportal.hr/zivot/navijacki-rivalitet-bez-granica--otkud-sva-ta-mrznja--vratimo-se-u-1988--godinu-/93>, pristup ostvaren: 12. 4. 2018.)

Dokumentarni filmovi i emisije:

Grahovac, Igor. „Nedjelja 13.“, Al-Jazeera Balkans. (<https://www.youtube.com/watch?v=4d8Rw2kp160>, pristup ostvaren: 13. 04. 2018.)

Vinkovačka televizija. „1992 Navijač Tonči Prle“, www.youtube.com, 27. 03. 2014. (<https://www.youtube.com/watch?v=dD5rhUK1aQ4>, pristup ostvaren: 11. 06. 2018.)

Vinkovačka televizija. „1992 Navijač Zoran Puvača Klokkan“, www.youtube.com, 20. 03. 2014. (<https://www.youtube.com/watch?v=B-S0OyryIXg>, pristup ostvaren: 18. 06. 2018.)

Izvori:

Hrvatski državni arhiv, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske Služba državne sigurnosti, fond 1561.